Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 94 (16045) 1998 чылдың ноябрь 3, вторник ★ Ат салган шагы 22.00 ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ХҮННЕРИН КОЖУУННАРГА, ХООРАЙЛАРГА, СУМУЛАРГА ЭРТТИРГЕН ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

1998 чылдың октябрь 23. № 672. Кызыл хоорай.

Чазак Аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы, организастыг ажылдар талазы-биле эргелел начальниги З. Ш. Ондарның, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде департаментизиниң начальниги А. С. Санчаттың Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) хүннерин республиканың кожууннарына, хоорайларына, сумуларына эрттирген түңнелдериниң дугайында медээлерин чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Чазаа чуртта тургустуна берген саң-хөө кризизинге холбаштыр сентябрь 11-ден 27-ге чедир кыска хуусааның иштинде кризиске удур хүлээп алган доктаалдарының алыс утказын, сөрүлгаларын ханызы-биле тайылбырлаан. Ооң-биле кады кожууннар төптеринден ындыг бөлүктерни бүгү сумуларже аткарган, таныштырылгаларны организастаан, чер-черге тодаргай хемчегларни алган. Хамаатыларның чыыштарына куш-ажылчы коллективтер-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Чуртта болгаш республикада тургустуна берген кризистиң чылдагааннарын тайылбырлап, анализтээр талазы-биле калбак кампанияны массалыг информация чепсектеринге организастаан.

Чазак хүннерин эрттиреринге ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак боду дорт киришкен. Ооң Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарының, Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары-биле ужуражыышкыннарында үезинде республиканы кризистен чайладырының айтырыгларын чугаалашкан. Президентиниң албан чоруунуң түңнелинде протокол шиитпирин хүлээп алган болгаш Чазактың, албан черлериниң, организацияларының, бүдүргелер удуртукчуларының, чоннуң мурнунда тургустунган сорулгалар дугайында хемчегларни бадылаан. Республиканың, Кызылдың бүдүргүлге, албан черлериниң болгаш организацияларының 126 удуртукчузу-биле ужуражыышкынларны эрттирген, 17 протокол шиитпирлерин бадылаан, коллективтерге хуралдарны эрттирген.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның, Дээди Хуралының (Парламентизиниң) экономиктиг болгаш саң-хөө кризизиниң уржуктарын чигедир талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерин республиканың чону билиишкин болгаш деткиишкин-биле эрттирген. Ук черниң чагыргаларынга, бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, а ол ышкаш кожууннуң социал адырынга практиктиг улуг дузаны көргүскен. Эрзин кожуун чагыргазының коллегиязының калбак хуралынга республика Чазаандан дузаламчы көргүзер дугайында шиитпирни хүлээп алган. ТР-ниң Чазаа кожуунуң төп эмнелгезинің, Морен ортумак школазының одалга черлерин септээринге, башкыларга болгаш Качыкта кызыгаар заставазынга ийи өрээл бажыңнарны тударынга саң-хөө дузаламчызын көргүзер.

Үстүнде айыткан түүлдерни барымдаалаан, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чаазак Аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы, организастыг ажыл талазыбиле эргелелдиң начальниги З. Ш. Ондарның база Тыва Республиканың Чазак Аппарадының, Чазак Аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының, бюджеттен дашкаар фондуларның идепкейлиг киржилгези-биле эртирген. Ук черниң чагыргаларынга, бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, а ол ышкаш кожууннуң социал адырынга практиктиг улуг дузаны көргүскен. Эрзин кожуун чагыргазының коллегиязының калбак хуралынга республика Чазаандан дузаламчы көргүзер дугайында шиитпирни хүлээп алган. ТР-ниң Чазаа кожуунуң төп эмнелгезинің, Морен ортумак школазының одалга черлерин септээринге, башкыларга болгаш Качыкта кызыгаар заставазынга ийи өрээл бажыңнарны тударынга саң-хөө дузаламчызын көргүзер.

Үстүнде айыткан түүлдерни барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чаазак Аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы, организастыг ажыл талазыбиле эргелелдиң начальниги З. Ш. Ондарның база Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде департаментизиниң начальниги А. С. Санчаттың Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) хүннерин республиканың кожууннарына, хоорайларына, сумуларына эрттирген түңнелдериниң дугайында медээлерин кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың сентябрь 24-те № 591 доктаалын күүседири-биле кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары неделя хуусаа иштинде 1998/99 чылдарның одалга сезонун белеткээринге болгаш эрттиреринге, саңхөө кризизи чидигленген үеде хереглел рыногун болгаш чоннуң социал камгалалын чогумчудары-биле Тыва Республиканың Чазааның-биле керээ-дугуржулгага ат салыр.

3. Бо доктаалдың күүседези дээш контроль чорударын Чазак Аппарадынга (Ооржак) дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

КОНКУРС ЕЗУГААР ХҮЛЭЭП АЛЫР

Тыва Республиканың Чазаа күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының хостуг албан-дужаалдарынга ажылдаар күзелдиг кижилерни конкурс езугаар шилип алырының дүрүмүн бадылаан № 671 доктаалды 1998 чылдың октябрь 23-те хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар, бүдүрүлге күүлерин чөп ажыглаар, күрүне өнчүзүн камгалаар болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының шилилгени шынарлыг чорударын хандырар сорулга-биле моон соңгаар күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын үүгле конкурс езугаар шилип алырын доктааткан.

Чазактың ажыл-чорудулгазы

ЧАА ДҮРҮМНҮ БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын, ооң структураларын хөгжүдер талазы-биле күрүне комитединиң дугайында дүрүмнү бадылаан № 673 доктаалды 1998 чылдың октябрь 23-те хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар, чаа дүрүмнү болгаш күрүнениң бо комитединиң структураларын бадылаан. Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле күрүне комитединиң структуразында:

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бот-тускайлаң аксаланды ыышкын-биле ажылдаар департаментизи;

Тудуг, улетпүр тудуг материалдары, төлевилелдер болгаш сметалар экспертизазының килдизи;

Архитектура болгаш хоорай тудуунуң эргелели;

Күрүнеиң архитектура-тудуг хайгааралының инспекциязы;

Тудугга өртектер тургузар талазы-биле төп;

Тудугга инженер шинчилелдери дээш күрүне хайгааралының инспекциязы база бухгалтерия киргеи.

НОМЧУКЧУГА ХАРЫЫ

1998 чыл адакталып турар. Бо чылдың он айларында редакцияга бо хүнге чедир янзы-бүрү темаларга ниитизи-биле 1470 ажыг чагаа келген Ол дээш Силерге «Шын» солуннуң коллективи өөрүп четтиргенин илередип тур.

Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарындан чоруткан чагааларыңарны тема аайы-биле солун арнынга үндүрүп, ооң ужур-дузазының кайы хире үнелиин, ажыктыын демдеглеп турар бис. Чон солун дамчыштыр республикада, чуртта үүү бооп турарын, амыдыралда таваржып турары сонуургаан айтырыгларынга харыыларны, хүн бүрүнүң медээзин допчузу-биле билип ап турар.

Шынап-ла, сеткилдің ханызындан бижиттинген чагаа хөй-хөй улустуң сагыш-сеткилин хөлзедип, харыыштарын турарын эскерген боор силер. Чер-черде бижикчилер боттарының сагыш-сеткилин доюлдуруп кээр айтырыгларлыг чагааларын бисче чорудуп, иштихөңнүнде сыңыышпастаан үзел-бодалдарын, чажыттарын ажыдып, кандыг-ла-бир дуза дилеп, арга-сүме-даа айтырган болгулаар-дыр. Ындыг чагаалар саат чокка парлаттына-даа бергилээр-ле, а чамдыктары чырык көрбейн «шыңгажге»-даа кире бээрдир. Чүге? Ооң чылдагаанларынга доктаап, каш чижектерден көрээлицер.

Чоокта чаа редакцияга келген Бай-Тайга кожуунуң Шуй суурунуң бөлүк ажылчыннарының **«Ындыг удуртукчунуң ажыы чүл?»** деп эгелиг чагаазында мындыг одуруглар бар: **«Бистің Шуй сумузу ийи чунар-бажыңныг. Оларны суму чагыргазы харыылап турган, Чунар-бажыңнарның кайызын-даа үе-шаанда ажылдадып турган. Чон аңаа аажок таарзынып, өөрүп турду. Ынчалза-даа ол өөрүшкүвүс үр-даа болбаан. Удатпаанда оларның кудуктары үрелген деп чугаа дыңналган соонда, ол-ла дораан чунар-бажыңнарывыс тонаттынып, тоймагларттынган. Сумунуң чагырга черинің (эрги) даргазы Д. Көк-оол ук чунар-бажыңның хөмүр-даш шыгжаар сарайындан эгелээш, херимнеринге чедир шуптузун туруп аппарган. Оон аңгыда, Чиңге-Каът деп черге 6×7 метр брустан кылган чунар-бажыңны база бодунга шиңгээдип ап, ону оор езу-биле дажып ап турганын-даа чон билир...**

Даргавыс ажыл шагының үезинде бодунуң ээлеп олурары кабинединге ажылдап олурганын кижи көрбес. Ол ажыл-агыйны кыры-биле «эрттирип» турза-турза, үш дугаар чылын шөлээлээш, чагырга черинге тускайлаан «Нива» автомашинаны бодунга хуужудуп алгаш, ажылындан үнүп чоруй барган.

Удаткан чок кожуун төвүнден чаа чагырыкчы кээр деп чар чон аразынга дораан-на тарай берген. Келген кижи «эрги» даргавыстың кады төрээн акызы болган. Ажыл-агыйга алышкылар ажылдавайн канчаар, ынчалза-даа ажылды шын организастап, удуртуп билир херек. Ук даргавыс ажыл-ишти углап-баштап турза-даа, корум-чурум үрээшкиннери дендээн, суурда арага-дары садып турар «адрестер» көвүдээн, оор-сук кедерээн, чашпан-сиген тыртар аныяк-өскен шуут дендеп барган. Ындыглар суурнуң чурттакчы чонунга амыр-дыш бербестээн. Бо-ла бүгүнү совхозувус директору (М. О. Сат) база көрүп, билип орар хирезинде, ооң «шыдамыын» кайгаар-дыр бис. Ынчанмайн канчаар, даргавыс боду «хөглүгбейлеп» чиде бээр кижи, өскелерден канчап негелде кылырыл?

Ажыл кылып билбес, бодунуң эргезин ажыглаар шак мындыг «удуртукчу» эргедужаалдыг кижилерниң биске, чонга херээ чок» — дээш, оон-даа өске үүлдерни бижээн.

Шак мындыг харыысалгалыг албан-дужаалды, аратчонну бажы-мойну-биле харыылаар кылдыр хүлээнип алган удуртукчу дарга-бошкалар чон мурнунга ынчаар аажы-чаңын көргүзүп, «чаннай» бээрге, арын-нүүрге тааржыр деп бе? Үстүнде ады кирген албан черлериниң удуртукчуларынга Тыва Республиканың Чазаа болгаш Бай-Тайга кожуун чаргазы кандыг хемчег онаар ирги? Чон ооң харыызын четтикпейн манап турар.

Ажыл, амыдыралыңар дугайында чугула болгаш чоттуг айтырыгны көдүрүп турар бөлүк авторлар ат-сыныларны долузу-биле бижип каарын база утпаңар.

«Чуртталга дугайында айтырыг менің дүвүредип турар. Чамдык өг-бүле улусту көрүп чоруурумга ийи бодунуң аразында аажок алгыжар-кыржыр, чарлып-чирлиг-даа бар-дыр (Амыдыралга үүү турбас дээр). Ындыгларны кижи көргеш мунгаралдаг арга чок. Амыдыралдан көрүп чоруурга, өг-бүлелиг аныяк-даа, ашак-даа апарган чамдык кижилер кады чурттан орар эжин мегелеп, карак ажыттап, «эпчок» үүлдерни бо-ла кылгылай бээрдир. Ылаңгыя аныяк өскенниң чалыы, чараш чурттал-ганы, арын-нүүрү анаа-ла бир чүве кылдыр көре бээрі таан хомуданчыг.

Бодум таптыг кижиге дужуп алгаш, аас-кежиктиг чурттай берзимзе дээн сорулга-биле үш-даа эр кижиге душтум. Олар үжелээ мегечилер болган. Баштайгызындан сес харлыг уруглуг артым. Салым-чолум кээргенчиг. Оон бээр-ле эр кижиге бүзүрелим читкен. Уруумнуң келир үезін дээш, арткан чуртталгамны аас-кежиктиг, хостуг, шөлээн чурттап эртер дээш кызын чоруур мен.

Өг-бүле туткан эш-өөрүмнү көөрүмге, оларның кайы-бирээзинің ада-незинің хайы-биле чарылганнар база эвээш эвес. Ылаңгыя күнүүу болгаш кат-нези болурлар ажы-төлүнүң аразынга олуруп алгаш, кенин азы күдээзин бактап, аай-дедир «ийи ыт аразынче сөөк октааны» деп, **хоп-чип тарадып, аасдыл үндүрери конгуг чараш эвес»** — дээн одуруглар-биле чагаазын төндүрүп тура, бо чагаамны чырыкче ундурерин диледим. Адымны өскертим» — деп бижээн.

Чүү деп чүү дээр боор. Ылаңгыя кени биле кунчуунун аразында харылзаа эки-даа, багай-даа боорун амыдырал херечилээр. Аңаа хөй тайылбырның херээ чок деп бодай-дыр мен.

Автор чогуваан чурттал-газынга таварышкан өөдежоктарга мегелеткеш, ооң дугайын ажыт-чажыт чок бижип турарын сагыш-сеткилде чааскаанзыралдың хомудалы деп билип, эш-өөрүнден оспаксыравазын, ундаравазын күзеп каалыңар.

База бир авторнуң чагаазында реклама, чарлал болгаш өске-даа байыр чедириишкиннериниң өртек-үнезинге хамаарышкан айтырыынга мындыг харыыны бээр-дир бис:

Солун неделяда үш катап үнүп турар. Ооң доктаамал үнүп эгелээнин номчукчулар эскерген боор. Номер бүрүзүнге чарлалдарны, байыр чедириишкиннерин, янзы-бүрү рекламаларны хүлээп алгаш, саат чокка орус-тыва дылдарга күзелдиивис-биле үндүрүп бээр бис. Бо-ла бүгүнү өртектиг деп билзе эки. Хуу кижилерге болгаш албан, организация черлериниң аразында өртектер аңгы-аңгы болур.

Ынчангаш редакцияның ажылдакчыларынга-даа, чагаа бижип чоруткан авторларга-даа эпчок байдал тургустунуп келбези-биле база катап сагындырарывыс болза, **бижээн чагааңарның төнчүзүнге ат-сыңарны долузу-биле бижээш, чурттап турар адрезиңерни ыяш-ла айтып каарыңарны утпаңар.** Бо дилээвисти кичээнгейге алыр боор дээрзинге идегеливис улуг.

Амгы үеде акшаландырыышкын чогундан гонорар төлеттинмейн турар. Кодээ бижикчилерге гонорарны төлевейн-даа турар болза, чагаалар саны черле эвээжевейн турары өөрүнчүг. Редакцияның ажылдакчылары бо чылын чаңгыс-даа катап гонорар акшазы албаан. Мындыг байдал акшаландырыышкын чогунун хараазындан боop турарын номчукчулар билип турар. Ынчангаш солуннуң коллективи «Гонорарын солунга арттырдым» деп чагаазында бижээн чаагай сеткилдиг кижилерге өөрүп четтиргенин илередип тур.

Чечек ДОНГАК.

Чагаа килдизиниң эргелекчизи.

КОМСОМОЛ — ЧУРТТАЛГАМ

Комсомолдуң ажылының дугайында «Шын» солунга бижиирин оралдашпайн чораан мен, чүге дизе «Шын» солун ол дугайын элбээ-биле чырыдып турган болгаш ам-даа болза чырыдарын уламчылап турар.

Төрүттүнген черим — ТАР-ның пайысыдалы Кызыл хоорай. Кызыл хоорай-биле кады өстүм. Кызыл хоорай мээн-биле кады өстү, хоорайымныц ынак чурттакчызы мен. Хоорайымга ынак мен, а хоорайым мээң-биле кады, ынчангаш чоргаарланыр мен, хоорайымныц эрткен, амгы болгаш келир үезинге чоргаарланмас аргам чок, «Экии, хоорайым, сээң-биле кады мен!» деп чоргаарланыр чугаалаар эргем бар.

Өөрүм кыстар болгаш ооллар-биле бир дөмей, он дөрт харлыымда аныяктарның коммунистиг эвилелинге кирген мен, ВЛКСМ хооркомунуң бирги секретары турган Серовтун — дыка чараш оолдуң мени хүлүмзүүрүг-биле үткуп, холумну дыңзыг тутканы мени комсомол ажылынга ажылдаарынче углаан хире чүве. Комсомол ажылдакчызы болур үем оон эгелээн.

Комсомолдун эки школазын эртим. Аныяктар-биле ажылдаар дуржулгам безин өскен. Мени чагып, сурган, дуза кадып турган эш-өөрүм хөй, оларның чамдыктары бистің аравыста чок-даа болза, сактыры меңээ өөрүшкү боор. Кымнарыл олар?

Ол дээрге Салчак Калбак-хөрекович Тока, Василий Дамбаевич Дорун-оол, Александр Константинович Бакулин, Александр Александрович Ромашов, Геннадий Санчы-Мидипович Иргит олардыр.

Хертек Амырбитовна Апчымаа-Токага, Байкара Шөжүлбеевна Долчанмаага, Михаил Клаевич Мендумеге, Борбак-оол Иргитович Арапканга, Зоя Федоровна Борисовага чүректің ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп, оларның үр чылдарда узун назын назылаарын күзевес аргам чок.

Эки кижилер комсомолдуң чыл дөмдеглелинге чаагай истерни арттырган. Чылдар чеже-даа эртерге, бистің ажылывыс изин арттырар. Комсомолдуң тоөгүзү байлак болгаш өөрүнчүг. Көрүңер даан: Улуг-Хемниң чоогунда, көвүрүг чанында шөлде чаңгыс хүнде, ыяш олуртур 500 оңгарны казып каан. 500 ыяш! Ол дээрге бистің тыныш чоруур агаарывыс. Аңаа «Комсомолчулар» деп атты баштай тывысты.

ВЛКСМ обкомунуң, хооркомунуң ажылдакчылары, эмчи, башкы училищелериниң сургуулдары аңаа эвээш эвес күш-ажылын үндүрген. Бо-гүн ында бистің урглары-выс, урглырывыстың урглары дыштанып, ойнап-хөглеп турарын уттуп болбас бис.

Кызылда «Херел» спорт залын Александр Ромашовтуң удуртулгазы-биле комсомолчулар болгаш аныяктар тудуп кагды. Пионерлериң, комсомолчу-аныяктарның киржилгези-биле туткан ол объект бо хүннерде ажылдап тур, чүге чоргаарланмас бис?!

Комсомол — көдээ школага! Комсомол — кызыгааржыларга! Чүү турбаан дээр. Дузалажыр, бүдүрер, боттандырар. Мындыг кыгырыг-биле комсомол ажылдап турган. Башкы институтунуң студентилери болгаш кызыгааржылар «Полктуң оглу» лагерьге урглар-биле чылдың-на ажылдап турду. Ында багай чүү деп? Комсомолчулар кандыг-даа байырлалдың эгелекчилери боop келген. Мергежилдер аайы-биле байырлалдарны эрттирип турду. «Багай чүве ыңай турзун!» деп байырлалга улуг-бичии-даа кижилер эңдерик чыглып кээр турган.

Комсомолдуң хөрек демдектери, хүндүлел бижиктери, аныяктар лагерьлеринче путевкалары-биле саанчыларны, механизаторларны, чолаачыларны, тудугжуларны шаңнап, хей-аът киприп турган. Ам ооң хөрээ чок апарганы ол бе? Бий-Хем кожуунда Виктор Титов ленинчи комсомолдуң баштайгы лауреады болганы кымга өөрүнчүг эвес деп.

Школа назылыг бүгү урглар-ны чайгы дыштанылга үезинде хаара тудуп турду. Ында багай чүү деп? Өөреникчилериң бүдүрүлге бригадалары, школачыларның аргаарыг камгалаар бригадалары ажылдап турган. Бүгү-эвилелдің «Артек» болгаш Россияның «Орленок» лагерьлеринче эң дээре урглар-ны дыштандырып чорудуп турган.

Урглар — келир үевис. Оларны уттур эрге бисте чок. Республиканың профэвилелдериниң урглар дээш салып келген кичээнгейин демдеглээр херек. Тамара Чаш-оол-овна Норбу угбайны, Сергей Дамбаевич Кировту, Татьяна Сергеевна Слободчиковаңы кым-даа утпас, бүгү чүректерин, күзел-соруун олар урглар-ла бараалгаткан. Силерге четтирдивис, эпелер!

Комсомол 80 харлаан. Бо юбилейни таварыштыр комсомолдуң хоочушларына байыр чедирбишаан, «Комсомолдуң 80 чылы болгаш Россия Федерациязының аныяктарынче кичээнгейни күштелдирер дугайында» доктаалды хүлээп алганы дээш, РФ-тиң Күрүне Думазының даргазы Г. Н. Селезневка өөрүп четтириишкинни илергейлээри артык эвес.

Ензана ПАЛА.

ВЛКСМ обкомунуң секретары болгаш В. И. Ленин аттыг пионер организациязының область комитединиң даргазы чораан.

ШӨЛ ЧАҢГЫС, А ДҮЖҮТ АҢГЫ

Бай-Тайга кожуунда «Мурнакчы» совхоз бо чылын 60 гектарга тараа культураларын тараан. Оон бир гектарга онааштыр бир центнер безин четпес дүжүт ажаап алганы бо үениң негелдезинге канчап-даа таарышпас. Мооң кол чылдагааны — комбайннарны үе-шаанда белеткеп албаанындан база кывар-чаар материалдар чогундан болган. Бичии өстүрүп алган дүжүттү тарылга шөлүнче хууда кижилер сентябрь эгезинде-ле көжүп киргеш, мал-маганга саспа бастырып, чиртип каанындан совхоз-даа, хуу-даа кижилер тараа чок артканнар. Кол тарылга шөлүнде кыштаглар кылылап алган кижилер чыл-чылы-биле тараажыларны халактадып келдилер. Бо талазы-биле суму, кожуун бажында чагырга даргалары ол кижилер-биле шыңгыы чугааны кылыр үе келген боор.

Көдээде чурттап чоруур кижилериниң кол амыдыралы—тараа, картофель. Тараа-ла бар болза мал, хаван, дагааны азырап, акша-төгерикти тып амыдырап болурунуң аргалары бар. Совхозтун тараажылары ындыг чөгенчиг дүжүт ап турда, оларның-биле кады кожа шөлге тараа тараан араттар гектардан-на 18 центнерден өрү тарааны, 80 центнерден куду эвес картофельди ажаап алдылар. Чижээ, эрткен чылын малчыннар наадымынга «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан Өпен Адыг-оол 1 гектардан 18 центнерни ап, тараа тарывас Кара-Хөлге 10 тоннаны керээ езугаар садып сайгарды. Ол ышкаш Кочаа Шыдыраа, Будуй-оол Оюн-оол, Баавыл Алексей, пенсионерлер Аракчаа Оолак, Мижит-оол Донгак, Карандаш Сарыг-Донгак, Дамчын-оол Сүрүң, Ангыр-оол Хертек, Серенот Кызыл-оол болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Олар тараан шөлдеринден 20-ден 440 шоодай чедир тараа, картофельди ажаап ап, кожаларынга болгаш ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунче садып сайгарып ап турары өөрүнчүг.

Үстүнде адааным кижилер дег тараазының чанынга майгын хаккаш, дүн-хүн дивейн малга саспа бастырбайн, кадарын чыткан болза, совхоз база-ла ол хирэ тараану ап болур турду. Бо хүннерде совхоз ажылчыннарында борбак-даа тараа чок болганы хомуданчыг.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

ЧОНУВУСТУҢ ӨНЧҮЗҮ-ДҮР

Тыванын төөгүзү, база өске кайы-даа чоннуң ышкаш, янзы-бүрү болуушкуннар-биле байлак болгай. ТАР үезинде бистің элчин чери Москва хоорайга турган, а 1944 чылда, ССРЭ-ниң составынга каттыжа бергенивисте, элчин черинің бажыңын өске-бир албан черинге берипкен. Кажан бистің чуртувуска 'демократтыг өскерлиишкиннерниң чалгыы-биле Россияның субъектилери боттарының төлээ черлерин Москвага тургузуп эгелей бергенде, ТАР үезинде элчин черинің бажыңын Тывага катап эгидип бээринің дугайында бистің таладан Россияның Чазаанга чугаалажыышкыннар эгелээн. Ооң түңнелинде РФ-тиң Чазаа Тываның Президентизиниң ол дилээнге уткуштур базыны кылып, Москваның төвүнге чаа тудуг кылырынга черни чөпшээреп, ооң акшаландырыышкынын база федералдыг бюджеттен чорудар болган.

Бо үениң дургузунда Тываның төлээ черинің ажылдакчылары Аэрофлот банкызының бажыңынга бичии тар өрээлдер хөлезилеп алгаш ажылдап турганнар. Тываның Президентизинге болгаш өске-даа удуртукчу даргаларынга, сайыттарынга Москвага баргаш күрүне ажыл-херектери чорударынга ындыг байдалдар дөгүмчелиг эвес болбайн канчаар.

Москваның төвүнге барып-барып чаа тудуг эгелээринге чер дилеп алыры барык болдунмас, бээр-даа болза, ооң үндүрүүнге күш чедер ужур чок турбуже. Президент Ш. Д. Ооржак Москваның мэри Юрий Лужков-биле дугуржүп турган, үндүрүгден хостаттырып алыр арганы тыткан. Ынчангаш Донская кудумчузунга «Октябрьская» метронуң чоогунга Тываның төлээ черинің бажыңын тудуп эгелээн. Тудугжуларны шилип алырда база ол улустун Россияга ажылдап турган дуржулгазын болгаш өртекүнезинин барыктын барымдаалап турган, югослав фирма «Краина»-биле керээни чарган. Ол езугаар тудугну 8 ай иштинде доозуптар ужурлуг турган. 1995 чылдың сентябрьда ук бажыңның ханазын, дээвиирин төндүр салыпкан, чылыг биле чырыкты база киирипкен, үүгле иштики шеверлеп ажылдары арткан турган.

Акша-төгерик-биле бергедээшкиннерниң ужун Россияның Чазаа аазаашкыннарын буруну-биле күүседип чадай берген, ынчап баар орта, тудугну ара тургуспазы-биле Тываның Чазаа эвээш-биле дузалажырын шиитпирлээн. Ол акшаны база сөөлүнде федералдыг бюджеттен эгидип бээр ужурлуг турган. Ынчалза-даа республиканың бодунун акша-төгерик-биле кайы хире кызагдадып турарын боттарывыс билир болгай бис, ынчангаш база-ла хөй акша шилчидер харык-даа чок болган. Ынчап кээрге, ажыы-биле чугаалаарга, югослав тудугжулар ук бажыңны авансылай тудуп каан болуп турар, а бистің оларга өревис ам-даа дуглаттынмаан. Байдал мындыг турда, төлээ черинин тудуунга республика хөй акша-хөренги үндүрген деп буруудадыышкыннар үнлезин чок. Харындаа сан-хөө шаптараазыннары турбуже, Тываның төлээ черинин бажыңын туттуруп ап шыдапканы дээш өөрүүр ужурлуг бис. Бо берге үеде тудуг-суур туттунуп турарында багай чүү боор. Ылаңгыя Москвага төлээ черидээрге Россияның-даа, делегейниң-даа янзы-бүрү чоннарының мурнунга Тываның арны ышкажыл. Төрээн Тывавыстың ат-алдарынга-даа кончуг эки чүүл-дүр, маңаа кижи чоргаарланмас арга чок.

Ук тудугну бистің таладан харыылап турган харыысалгалыг ажылдакчыларның бирээзи — Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын сайзырадыр күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Фан Че Ир-биле ужуражып чугаалашкаш, демги тудугнуң төөгүзүн тодаргай билип алыр аргалыг болдум. Төлээ черинің бажыңында чогум кандыг өрээлдер бар дугайында Фан Че Ир мени таныштырды. Элчин чергелиг бажың болганда, ол Тываның чоргааралы болзун дээш, архитектурлуг аян-шинчизин техниктиг саналгалар езугаар Москваның «Арс» фирмазы-биле бистин ажылдакчылар кады дөзевилеп кылган. Бажың Москваның кудумчузунда турар болганда, ол чанында тудуглар-биле дүүшкен, улуг эвес-даа бол, аян-шинчилиг кылдыр туттунган. Ында адаккы болгаш үстүкү каттардан өске бажың боду үш каът, ында ґараж, аалчылар өрээлдери, кухня бар. Ажылчын кабинеттер болгаш ажыл-херечи чугаалажыышкыннар кылыр зал, ужуражылгалар залы (ону культура төвү деп база адап турар) бар. Аңаа чаңгыс черчурттугларның ужуражылгалары, артистерниң оюн-тоглаазы болур. Өрээлдерниң шуптузу Тываның төлээлериниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга таарыштыр кылдынган. Ажыы-биле чугаалаарга, бистің сургакчылаан даргаларывыс «Россия», «Москва» дээн ышкаш аалчылар бажыңнарынга чурттааш, чеже-чеже акша-төгерик «октап» турар деп бодаар силер?

Ам чорук-херек буткени ол-дур.

Надежда ЭРГЕП.

ШАҢНАТКАННАР

Тыва Республиканың Президентизиниң № 338 Чарлыын езугаар 2061 шериг кезээниң улуг прапорщиги **Наталья Павловна ШЕМЕЛИНАНЫ** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1998 чылдың октябрь 30-де Чарлыын езугаар, эрге-чагыртаның күүсекчи болгаш төлээлелге органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне эргелелиниң ажылдакчыларын шаңнаан. № 339 Чарлык езугаар **шаңнатканнар болза:**

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» атты:

Кол инженер **Владимир Максимович МУРАШКОГА;**

чолаачы **Роман Васильевич ТЕТЕРИНГЕ** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле:

Чолаачылар **Малчын Кыргысович ДИНГАНЫ, Алексей Чимит-оолович КУУЛАРНЫ, Владимир Николаевич КУРГАНСКИИНИ,** механик **Анатолий Алексеевич МАНЗЫРЫКЧЫНЫ** шаңнаан.

1998 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-СЕНТЯБРЬДА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ БОЛГАШ 1998 ЧЫЛДА ЭКОНОМИКАНЫҢ БОЛГАШ СОЦИАЛ АДЫРНЫҢ БОЛУР-ЧОГУУРУ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың октябрь 23. № 687. Кызыл хоорай.

1998 чылдың январь-сентябрьда респуоликаның яамылары оолгаш ведомстволары, кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргалары социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле хемчеглерни ТР-ниң Президентизиниң соңгулда мурнунуң Программазында, ооң 1998 чылда Угуулгазында мурнадыр көрдүнген угланыышкыннарга, ТР-ниң хоойлуларына, Президентиниң болгаш Чазактың нормачижек актыларына дүүштүр боттандырып келгенни Тыва Республиканың Чазаа демдеглеп тур.

РФ-тиң Чазаа, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары республиканы деткиир, ооң девискээринде федералдыг бюджеттен акшаландырып турар албан черлериниң өрелерин дуглаар, федералдыг инвестиция программазында кирген объектилериң тудуун акшаландырар, кадык камгалалынга, өөредилгеге, оске-даа адырларга дузаламчы көргүзер, продуктуларны Тываже сөөртүр талазы-биле улуг ажылдарны база боттандырган. Федералдыг чамдык органнарга болгаш РФ-тиң Чазаанга үр үеде белеткел ажылдарын чорутканынын соонда, 1998 чылдың август айда Чазак Даргазының оралакчызы В. Б. Христенкога Тыва Республика талазы-биле чөвүлел хуралды эрттирген, ол хуралдың протокол шиитпиринге дүүштүр республикага чугула бооп турар чамдык айтырыларны шиитпирлээрин бурунгаарлаткан. Аңаа хүлээп алган шиитпирлерни РФ-тиң Чазааның чаа удуртулгазы база бадыткаан. 1998 чылдың III кварталында республиканың Чазааның ажылын бо чылдың август айда бадылаан, кризиске удур программаны ажылдан кылырынче угландырган. Август-сентябрь айларда ниити Россияга болган саң-хөө кризинге хөлбаштыр республиканың Чазаа кризистиг уржуктарын чиигедиринче угланган элээн каш доктаалдарны хүлээп алган, хереглел рыногунда байдалды чогумчудар, өртектерни өстүрбес талазы-биле хемчеглерни алган. Бо чорук республиканы социал-экономиктиг байдалга ниити Россияда кризистиг аар салдарын эвээжеткен, бирги хереглелдиң эргежок чугула барааннарынга өртектерни үндезин чок өстүрүнү элээн доктааткан.

Бо чылдың II болгаш III кварталдарында республиканың күүсекчи органнар системазынга боттуг өскерилгелер болган. Чагыргалар даргаларының апрельде эргген соңгулдаларының түңнелинде кожууннарда, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда удуртукчуларның хөй нуруузу чаартынган. Президентиниң Чарлыктарынга дүүштүр республиканың эргелеп-башкарылга органнарының чаа структуразы тургустунган, республиканың Чазааның персоналдыг составын тургузары доступ турар.

Ниити Россияда саң-хөө экономиктиг кризис республиканың социал экономиктиг байдалынга багай салдарны чедирген. Социал көргүзүглер оаксыраан, өртектериң өскени-биле боттуг ажыл төлевири, чоннуң оске-даа акша орулгалары кудулаан, дыка хөй хуу сайгарлыкчылар хоозуураарының кырында келген, экономиканың өүгү адырларында оудурүлгелериң саң-хөө байдалы баксыраан. Ынчалза-даа 1998 чылда Президентиниң болгаш Чазактың программалыг документилеринде тодараткан кол сорулгаларны боттандырарының хемчеглерин ап турар.

Хуужудулга программазынга дүүштүр өнүү адырынга чаартылгаларны чорудар болгаш ону эргелеп-башкарарын саизырангайжыдар ажылдарны уламчылаан. Кызылдың куш фабриказы акционер ниитилелди чаарткан. «Тыва даг-дүгү» комбинатты, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайын, «Макарон үлетпүр» бүдүрүлгезин акционерлиг бүдүрүлгелерже шилчидериниң өлеткел ажылдарын чорудуп турар. Амгы үеде 47 акционер ниитилелиниң акцияларының пакеттери республика өнчүзү боон турар. Акционерлиг ниитилелдериң эргелеп-башкарылга органнарында күрүне төлөөлекчилериниң институзи тургускан.

Хереглел эвээжээн, төлежилгелер бүтпестээн болгаш оске-даа бергелер турза-даа, үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөй нуруузу ажылдаарын уламчылап келген. Январь-сентябрь айларда үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 244,1 млн. рубль болган. Боттуг хемчээлдиң деңнели эки талаже өскерлип турар. 1998 чылдың тос айларында бүдүрүлге хемчээли эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнээрге, 8,1 хуу кудулаан, а июньда, августа, сентябрьда продукция бүдүрери өскен. 19 бүдүрүлге өзүлделиг ажылдаан, оларның аразында «Макарон үлетпүр», алгы заводу, машина тудуушкун заводу, алгы-тон фабриказы, «Тыва даг-дүгү» комбинат, «Ойна» алдын тывыкчылары, «Тыва алдын» чери, «Тыва мебель» АН болгаш өскелер-даа бар. Тудуг материалдар үлетпүрүнде өзүлде 6,3 хуу, өөннуг металлургияда — 5,7, мал чеми (комбикорм) үлетпүрүнде—2,2 хуу өскен.

Электри энергиязын бүдүрери 13,6 хуу, даг-дүгү—30,9 хуу, алгы-тон бүдүрери 3,8 катап, алдын тывыжы—5,7 хуу өскен. Машина тудуушкун заводунуң продукция бүдүрери 1,9 катап, макарон кылыгларыныы —1,6 катап, а эрт болгаш эттен продукциялар бүдүрери 21,8 хуу, мал үзүн бүдүрери 44,4 хуу өскен.

Хууда дузалал болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларының хууда малы өзүп турар. Бүгү хевирлериң ажыл-агыйларында, ооң иштинде арат (тараачын) ажыл-агыйларда сүт бүдүрери 9,5 хуу өскен. Бүгү хевирлериң ажыл-агыйларынга эрт болгаш картофель бүдүрери 1997 чылдың деңнелинге арткан. Тараа культураларын 19 муң тоннаны ажаан алыр. 6,8 муң тонна чемгерилге единицалыг мал чемнерин белеткээн. Мал кыштаглаашкыңынга белеткел доозулган.

Кызыл-Мажалыктың эрт комбинады болгаш Шагаан-Арыгның сүт заводу катап ажылдан эгелээн. Республика Чазааның берген акшазы-биле Кызылдың эрт комбинадынга вакуум-савалаар машинаны, универсал, термокамераны садын алган, тургускан, продукциялыг чаа хевирлерин бүдүрүп эгелээн.

1998 чылдың тос айларында акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле 72,6 млн. рубльди шиитээдин алган. Акшаландырыышкынның ниити хемчээлиниң 70 хире хуузу бүдүрүлге объектилерин тударынга, ооң иштинде Каа-Хемни кежир көвүрүгну, автоорудтарны, Кызыл ЧЭТ-ке, «Тыва алгы» акционерлиг ниитилелдиң дүктен хевис аргыыр бүдүрүлгезинге ажыглаттынган. Нефрология товунуң тудуу доостун турар. 5512 дөрбелчин метр чурталга шөлүн ажыглалга киирген. Тенгер садыглажыышкынны чорудар практиканы уламчылаан. Тудуг объектилериниң смета өртөөн чиигедириниң хемчеглерин ап чоруткан.

Транспорттуң бүгү хевирлериниң сөөртүлге хемчээли 285 муң тонна, чүүк саарылгазы 58,3 млн. тонна-километр болган. Агаар, суг оруктарыбиле чүүктер сөөртүрүнүң хемчээли өскен. Агаар-биле пассажир аргыжылгазы көвүдээн.

Харылзаа бүдүрүлгелери 38,8 млн. рубльдиң ачы-дузазын азы эрткен чылдың деңнелинден 7,5 хуу хөйну көргүскен. Кызылда 12 муң номерлиг АТС-МТС-тиң дериглерин эптээр ажылдар уламчылап турар.

1998 чылдың 9 айларында үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли 533,9 млн. рубль азы эрткен чылдаазындан биче эвээш болган. Ооң-биле кады сентябрьда бараан саарылгазының хемчээли 21,5 хуу өскен. Чоннуң орулгалары эвээжеп, өртектер өзүп турарындан садыг ажылында ниити бадыышкын көскү апарган. Тос айларда төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 120,7 млн. рубль болган.

Экспорт-импорт ажылдарының хемчээли 9,1 млн. доллар болган. Даштыкы инвесторларны хаара тудар сорулга-биле «Тыва Республиканы инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш, Дээди Хуралга киирген. Экономиктиг хостуг зоналарны тургузарының техника-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылыры уламчылан турар, олар «Тыва алгы» АН-ниң, каайлы складтарының базазында, Кызылдың эрт комбинадында тургустунган. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Москва, Санкт-Петербург хоорайларның Чазактарының аразында кады ажылдажылга дугайында кеpээлерни езугаар тодаргай түүнелдерни чедип алган. Москва хоорайның мэриязының хорецгизи-биле республиканың уран чүүл школазының өөредилге бажыңын тудары доостун турар, паркет кылыр дериг-херекселдерни Санкт-Петербургтан эккелген.

Республика бюджединге 362,1 млн. рубль кирген, ооң иштинде федералдыг бюджеттен 257, хууда орулгалардан —105,1 млн. рубль кирген. Хууда орулгаларның деңзүгүүрү 29 хуу болган. Федералдыг бюджеттен келген акшаны ажыл төлевириниң өрелерин, урулларга пособиелер төлээринге, аъш-чем, эмнер садын алырынга ажыглаан. Ажыл-агыйжы чарыгдалдарны республика бюджединиң хууда орулгаларының күсели-биле дуглаан, кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның бюджеттерин база аңаа ажыглаан.

Январь-август айларда республикага ниитизи-биле айда ортумак ажыл төлевири 805,1 рубль болган, эрткен чылдың чогуур деңнелинге бодаарга, 11,6 хуу өскен. Бо үениң иштинде ай санында ортумак акша орулгазы 408 рубль четкен, кижи бүрүзүнге онааштыр чурттап болурунуң адаккы деңнели 569,7 рубль четкен. Күш-ажыл рыногунда боттуг өскерилгелер болбаан. 113,3 муң кижи ажылдан турар, ажыл чоктарның бүрүткеткен саны 5,2 муң кижи, шуут ажыл чоктар—3,8 муң кижи.

Ниитизи-биле социал адырның албан черлери болурчогууру-биле ажылдаан. 15,6 муң уруглуг, урулларның школа назы четпээн 237 албан черлери, 67,4 муң өөреникчилиг 168 ниити өөредилге школазы, 12 профтехучилище, немелде өөредилгениң 48 албан чери ажылдап турар. Хову-Аксының кежээки эолчегниң ПТУ-ну хүндүлүг өөредилгеже шилчиткен, Бай-Тайга кожуунда улустуң уран шевер чогаадылгазының чаа училищезин ажыткан. ТР-ниң болгаш РФ-тиң Дээди болгаш өртумак өөредилге черлериниң хүлээп алынышкыннар организастыг эрткен. Республикадан дашкаар өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерге саң-хөө дузаламчызын киргүскен.

1998 чылдың октябрь 1-де байдал-биле алырга, кадык камгалал системазында 5482 орунныг эмнелгелер ажылдап турар. Эмнелгелерге аарыг кижилериң эмнепири доктааткан норма-чижектерге дүүжүп турар.

Культура албан черлери чогуур деңнелде ажылдап турар. Турциниың болгаш Моолдуң Культура яамылары-биле, Москваның мэриязы-биле культурлуг кады ажылдажылга дугайында кеpээлерни чарган. Театр гастрольдарын, концерттерни организастаан, турум болгаш көжүп чоруур делегелгелерни республикага, даштыкыга организастаан.

Январьдан сентябрьга чедир өг-бүлеге болгаш уруглларга социал дузаламчы көргүзер төөгтерни дамчыштыр адрестиг социал дузаламчы көргүзерин уламчылан, далганны үлеп, хөмүр-даш-биле хандырган.

Эрге-хоойлу камгалаар органнар 4864 кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн, республикага кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити саны 2 хуу кызырылган, хамааты-ларның кадыынга, амы-тынынга удур кемниг херектер, өлүрүкчү чоруктар эвээжээн.

Ооң-биле кады республикада социал-экономиктиг байдал нарын боон артышаан, а чамдык угланыышкынларда байдал дыка берге. Хемчеглерни ап турза-даа, үлетпүр бүдүрүлгезинде бадыышкыны доктаадын, төлежилгелер айтырыын үзе шиитпирлеп ыыдаваан, материалдыг бүдүрүлгеде болгаш бюджет адырының ажылдакчыларының шалың өрези улам көвүдээн.

Бүдүрүлге хемчээлин 31 бүдүрүлге чери, ооң иштинде Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажылагыйы, пиво заводу, даарныла фабриказы, Кызылдың сүт заводу, Кызылдың эрт комбинады, «Олча» даарарылга-трикотаж фабриказы кызырган. «Тыва даг-дүгү» комбинат негеттиниң турар бүдүрүлге хемчээлинге четпээн, Кызылдың пиво заводу эрткен чылдың деңнелинден 27,2 хуу эвээш продукцияны өндүрген.

Кызылдың туйбу заводу буурап дүшкен, ооң өнчүзүн саткан. Ниитизи-биле 1998 чылда үлетпүр продукциязын бүдүрер хемчээл талазы-биле баш удур көргүзүглер күүсеттинмээн.

1998 чыл үнүш адырынга таарымча чок болган. Кацдаашкын үржуунда тарылга шоодериниң 30 хире хуузу олген. Эрт, сүт, чуурга бүдүрери эвээжээн. Кышка белеткел кошкак. 1997 чылга бодаарга, мал чемнерин 30 хууну эвээшти белеткээн.

Федералдыг бюджеттен акшаландырыышкынның эвээш кээн турарындан федералдыг инвестиция программазынга киирген тудуг объектилерин тудары саадан турар. 9 айларда РФ-тиң Саң яамызы бюджет хүлээлгезин езугаар 7,8 млн. рубльди шилчидер турган, чүгле 0,9 млн. рубльди берген. Республика бюджединден чүгле 7,95 млн. рубльди азы чылда лимиттиң 23 хуузун берген. Дыка хөй объектилерде тудуг-монтаж ажылдарын соксаткан. Транспорт бүдүрүлгелери берге байдалга таварышкан.

Хереглел рыногунда байдал дорайтаан. Август-сентябрь айларда бараанларның барык шуптузунга өртектер улгатканының ужурунда ассортиментизи кызырылган, барааннар эвээжээн. Акшаландырыышкын четпээнинден одалга-энергетика комплекизин болгаш социал адырны кышка белеткээр талазы-биле Чазактың шиитпирин долу хемчээлге боттандырбаан, одалга курлавыры чедир тургустунмаан.

Делегей болгаш девискээрлер харылзааларындан боттуг түүнелдер чедип алдынмаан. Экспорт-импорт операцияларының хемчээли чавыс. «Тыва Майнинг Лимитед» дээр англи компания Тарданның алдынныг черин шиитээдин алырын эгелевээн. Моолдуң кызыгаар чоогунда аймактары-биле харылзаа коткак.

Бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалы баксыраан. Январь-август айларда 70 бүдүрүлге 7,1 млн. орулганы алган, а 193 бүдүрүлге 132 млн. рубль карылгалыг ажылдаан. Оларның кредитор өрези 1226,4 млн. рубль, дебитор өрези — 701,3 млн. рубль четкен. Үлетпүрүнүң, көдээ ажыл-агыйның, коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериндe кредитор өрези дебитор өрезинден дыка улгаткан.

Хууда орулгалар чыылдазы эвээш база федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы четче келбейн турарындан республика бюджединиң, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар бюджеттериниң чарыгдалдар статьяларын долу хемчээлге акшаландырары бүтпейн барган. 1998 чылдың октябрь 1-де бюджет организацияларының ниити кредитор өрези 727,4 млн. рубль, ооң иштинде шалыңга 107,3 млн., уруглар пособиелеринге—170,3 млн., аъш-чем болгаш эмнер садарынга — 30,5 млн. рубль болган. Бюджет организацияларының өрелери бүдүрүлге черлериниң саң-хөө байдалынга багай салдарны чедирип турар. Шалың өрелери РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тывада салбырының хууда орулгалар чыып алырынга шаптыктан, пенсиялар бээрин саададын турар.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.9 айларда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында илеткелди кичээнгейге хүлээп алыр.

2. 1998 чылдың IV кварталында республика яамыларының, ведомстволарының, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының кол сорулгалары болза:

— иштики ниити продуктунуң өзүлдезин чедип алыры, продукция бүдүрерин өстүрүп болур курлавырлыг, бүдүрүлгени чогумчудуң шыдаар бүдүрүлгелерни тодарадыры;

— экономиканың боттуг секторун деткиир талазы-биле хемчеглерни боттандырары, республиканың 1998 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур көрген программазында айыткан бүдүрүлге хемчээлдерин бүдүрүлгелериниң чедин алырын хандырары;

— үндүрүглерни, федералдыг, республика, чер-чер бюджеттеринге киирер өске-даа чыылдаларны чыыр хемчеглерни күштелдирери;

— бюджет чарыгдалдарын кызырары, IV кварталда оиза бюджеттерни тургузары болгаш күүседири;

— хереглел рыногун чогумчудары, оларны эргежок чугула барааннар-биле долдурары, хереглел барааннарынга, ачы-дуза чедирилгезинге өртектер өзүлдезиниң чөптүг, чөптүг эвезин контрольдаары;

— чоннуң чедимчези эвээш кезиинге адрестиг социал дузаламчыны көргүзери.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, кожууннар чагыргалары:

— мал чемин белеткээрин, тараа культураларын ажаан алырын доокшаш, шөлдерден бүгү саваңны бөлүп, үрезиннерни уруп, оларны арыглаан алыр;

— малдың баш санын ыяк тодарадыр, кожуун бүрүзү неделя хуусаа иштинде ТР-ниң Чазаанга төрүүр малдың чизезин киирер. Кыштаглаашкынны эгелээрин организастыг боттандырар, суг, мал чемнерин хандырылгаже қичээнгейни угландырар. Малдың олүп хораарын болдурбас хемчеглерни алыр;

— бүдүрүлгени чогумчудар болгаш бүдүрер продукциялариың хемчээлин улгаттырар сорулга-биле аъш-чем болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң ажылынга контрольду удурлар;

— 1998 чылдың декабрь 1-ге чедир көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң кол фондуларын чизелеп-бүрүткээрин доозар, оларны ажык бээр өнчү берикчилеринге быыглаарын хандырар;

— ийи неделя хуусаа иштинде бройлер дагаа эъди бүдүрерин организастаар болгаш сайзырадыр дугайында ТР-ниң Чазак доктаалының төлевилелин белеткээр, куш фабриказын белеткүг чемнер-биле хандырар, интеграция ажылын кадбартыр;

1998 чылдың ноябрь 1-ге чедир Кызылдың чылыг-биле ажылдаар комбинадын катап тургузарының бизнес планын ажылдан кылыр, чүүү-биле чылыдарын, капитал салыышкынның хемчээлин тодарадыр;

— 1998 чылдың ноябрь 1-ге чедир республикага хаван өстүрер талазы-биле саналды киирер, Белгород областа хуу ажыл-агыйларның хаван өстүрер дуржулгазын аңаа ажыглаар.

4. Чазак Баштыңының оралакчызы В. Д. Хемер-оол, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы республиканың социал адырының албан черлерине эрт болгаш эрт продуктуларының курлавырларын, федералдыг күрүне курлавырларын тургузар, алгы-тон даараар фабриканы кеш-биле хандырар сорулга-биле өнчүнүң өүгү хевирлериндeн малдарны чыып, Кызылдың, Кызыл-Мажалыктың эрт комбинаттарынга белеткеп, согарын хандырар. ТР-ниң Саң яамызы бо сорулгаларга аргежок чугула хөрецгини бюджет организацияларының «аъш-чем» деп үүүлүнүң күсели-биле боттандырар.

5. Чазак Баштыңының оралакчызы В. П. Николаева, ТР-ниң Одалга, энергетика болгаш транспорт яамызы 1998-1999 чылдарның одалга сезонунуң үезинде одалга-энергетика комплекизиниң болгаш коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң үаүктел чок ажылдаарын хандырар талазы-биле хемчеглерни күүседири дээш контрольду хандырар.

6. Чазак Баштыңының оралакчызы В. Ш. Оюн, ТР-ниң Саң яамызы, Тыва Республика талазы-биле үндүрүг инспекциязы Тыва Республиканың бюджединиң хууда орулгаларын улгаттырар, 1998 чылдың федералдыг бюджединде көрдүнген план езугаар трансфертериниң, өске-даа саң-хөө деткимчелериниң кээрин контрольдаар, оларны бюджет адырының ажылдакчыларының шалың өрелерин, а олышкаш бааза адырларның продукция болгаш ачы-дуза чедирилгези дээш, бирги ээлчегде, оларның шалың төлээринче угландырар.

7. 1998 чылдың федералдыг тускай сорулгалыг программаларын, 1999 чылда федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы көргүзериниң инвестиция программазын федералдыг органнарга барыр, 1998 чылдың октябрь-ноябрьда ажылдан кылыр ажылчын болүктү Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюнну баштадыр тургузар.

8. Кожууннар чагыргалары, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызы, ТР-ниң Культура болгаш жино яамызы, ТР-ниң Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы боттарының чагыргазында албан черлериниң сентелгезин 1998 чылдың ноябрь 15-ке чедир доозар.

9. Тудуг болгаш чурттаалга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди, Тыва Республиканың Экономика яамызы 1998 чылдың ноябрь 20-ге чедир «Тыва алгы» АН-ниң аргылга-будулга болгаш хевис аргыыр бүдүрүлгезин, нефрология товунуң ажыглалга киирерин хандырар.

10. Бо доктаалдың күүселдези дээш көптроль чорударын ТР-ниң Чазак Аппарадынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ЭЖИМНИ-ДААА, ЭЪЖИМНИ-ДААА КӨРДҮМ

Эжим адын Владимир Тинмей дээр. Ол — тележурналист кижи. Бо чылгы Наадым соонда В. Тинмей албан-ажылының аайы-биле орук ара, мээң бажыңымга кирип, амыр-менди солчулгазының соонда, кандыг чорук кылып бар чыдарын айыткай-дыр. «Силериниң кожуундан наадымнап келген тос делегаттың сези — эйлиг-хемчилер болгай. Ол мурнакчыларны тускай киночурук кылдыр тыртырар сорулгалыг чор бис, олче баар орук-чирикти тайылбырлап берип көр, эш» — деп дилег кылды. Кыргыс фамилиялыг болгаш Эйлиг-Хем кыргыстарынга чоргаарланыр:

Элезе-даа, түрезе-даа
Экти бедик кыргыстарны.
Аш-даа келзе, чут-даа келзе,
Ажыл-ишчи кыргыстарны — дээш, «Чурттуң оолдар, кыстары — эр-хейлер!» — дидим.

Деге сарыг хуналыг, течунма холуй чоруур өшкүлерлиг ам 76 хаалыг Василий Сергеевич Дартый-оолдуң кыштаа Чаңгыс-Кижиже углай салаам-биле айтыр турган, эштиг дилээн хандыдым.

Оон ам каш хонганда, эйлиг-хемчилерни телевизорнуң ак-көк экраннарын дамчыштыр көргүстү-даа харын. Телесюжеттиң маадырларындан төрүүр чүс өшкүден 140 ажыг анаилар алган Чудаан-оолдарны, быжыглаан өшкүлеринден-не чаңгыс-даа чидириг чокка анай ап өстүрген бригадир Тамара Дакыр-оолду, совхоз директору Көк-оол Дакыр-оолду кара бичезинден-не эки билир мен. Малчын, бригадир, директор-даа эрге чажыныдна анай, хураган думчуун сы тудуп, кулактарынче үрүп өскен улус чүве. Хем, далай, тайга-сын дуглап, моондактаза-даа, Эъжимнин, Эйлиг-Хемниң малчыннары бедик көргүзүглерни чедип алганы карак кызыл, шудургу куш-ажылдың түңнелидир. Чогум-на шак ындыг көдээниң ишчилерин чон ортузунга пропагандаларын тоң чугула. Эъжим, Эйлиг-Хемниң унун чурттаан төрел чонумну телеэкранга көргүскен эжим Владимир Тинмейниң өткүт-тода чугаазы кандыг-даа кижиниң борбак бажын мал өстүреринче «өрүмнеп» чоруур. Азыраан мал бажын ажыр өктередир өзүп болурунуң аргазы барын эйлиг-хемчилер көргүскен.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

БИЛИИН БЕДИДИП ТУРАР

Республиканың педагогиктиг билиг бедидер институтта бо хүннерде дыка хөй башкылар курстарда өөренип келген. Кожуун, суурлардан болгаш хоорайлардан ында ниитизи-биле 120 хире кижи келген. Акша-төгерик берге үеде-даа институт янзы-бүрү курстарны организастаан турары өөрүнчүг.

Бо удаада школа назы четпээн уруглар албан черлериниң ыры башкылары, математиктер, директорларның класстан дашкаар ажыл талазы-биле оралакчылары өөренип турар. Оларны педагогиктиг билиглер сайзырадыр институттуң башкылары С. М. Бюрбе, А. С. Хоюбан, Н. Т. Монгуш, Г. И. Дадаа, А. Д. Сандырай, Т. А. Эренчинова, Л. П. Салчак олар лекцияларны номчуп турар.

Ол-ла институттуң тыва дыл болгаш литература кафедразының болгаш удуртукчу кадрлар кабинединиң каттышкан хуралы база болуп эрткен.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮН ШКОЛАГА КАНЧААР БАШКЫЛАЗА ЭКИЛ?

Тыва төөгүзүн школаларга, өртумак болгаш дээди өөредилге черлериниң программазынче киирери чугула, соңгаарлаттынмас айтырыгларның бирээзи дээрзин медереп билгеш, Тываның Өөредилге яамызы 1993 чылдың майда ук программаны чогаадып тургузарынга киржир күзелдиглериниң мөөрейин чарлаан. Ук мөөрейни Педагогтуг билиглер сайзырадыр институттуң төөгү кафедразы, ооң эргелекчизи турган О. О. Мынын-оол удуртуп турган. Мөөрейге школаларга хөй чылдарда төөгү башкылап ажылдап келген башкылар, эртемденнер, ТКУ-нуң башкылары киришкеннер.

Мөөрейни далаш чок хынамчалыг эрттиргенин демдеглээр херек. Чоруткан программаларны кафедра хүлээп алгаш, номчуп, танышкаш, чедер-четпезин айтып, бодунуң бодалын кадып, үнелелди бээри-биле Кызыл хоорайның школаларының төөгү башкыларынга, дээди өөредилге черлериниң эртемден башкыларынга чедирген. Олар хынамчалыы-биле өөренип көрген. Эң эки программаларны шилип алыры-биле Өөредилге яамызы авторларның киржилгези-биле хуралды эрттирип, шилилгени кылган. Бир чыл эрткенде, ук программаларны шилип алыры-биле база катап чыылган. Түңнелинде үш программа шилиттиниң арткан. Василий Ламажыкович Биче-оолдуң, Байыр-оол Сендажыевич Монгуштун, Иргит Араптанович Достайның программаларын кожуунарда хөй чылдарда төөгү башкылап келген башкыларны чыып алгаш, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын эртем-шинчилел институдунга 2 хүн сайгарып чугаалашкан. Баштайгы хүнде авторлар программаларын теория талазы-биле, ийи дугаар хүнде башкылаарының методиказының талазы-биле камгалал илеткеллерни кылган. Аңаа тускай комиссия база ажылдап турган. 7 кижи кежигүннүг комиссияның шиитпирлээни-биле И. А. Достайның тургусканы программаны Өөредилге яамызы бадылаан. Ук программаны 1995 чылда үнген «Башкы» сеткүүлдүң бир дугаар номеринде парлаан. Өөредилге яамызы сл программага үндезилээш, 9-ку класска өөренир Тыва төөгүзүнүң номун бижиирин төөгү эртемнериниң кандидады М. Х. Маңнай-оолга база башкы И. А. Достай оларга дааскан болгаш авторлар кылдыр бадылаан. Оон бээр үш өөредилге чылы эрти. Өөредилге ному бижиттинген. Ону бо чаа өөредилге чылында школалар алган

1998 чылдың майда Педагогиктиг билиглер сайзырадыр институт төөгү башкыларын чыып алгаш, ук номга хамаарыштыр сайгарылганы кылгаш, санал берген башкылар «эки» деп үнелеп берген. Төөгүнүң хажыдып болбас айтырыгларын бедик харыысалгалыыбиле бижээнин демдеглеп турдулар.

Типография номда кирген төөгүнүң чуруктарын, сөзүглелин, даштыкы кааскалгазын чараш кылдыр кылган. Ынчалза-даа номнуң бирги кезээнде 15, 16, 17, 20 дугаар параграфтарда темалар хөлүн эрттир эвээш бижиттинген. Салган айтырыгларга харыылаан. Айтырыгларны чамдыызы мындыг: Тыва дыл күрүне дылы болгай, чүге орус дылга бижээнил? Салчак Токаныц, Буян-Бадыргынын, Чүлдүмнүн политиктиг портреттерин бижип, өөредилге программазынга киирзе кандыгыл? «Тыва» деп аттын тывылганы? Каран көрнүр кижилериниң чугаазынга бүзүрээр силер бе? Лама, хамнар аарыг кижилерни хай-бачыттан адырып кааптар дээр болгай. Силер чүү деп бодап турар силер? Бо айтырыгларны өөреникилерге чүү деп харыылап берзе экил? Шыдаар шаам-биле харыыладым. Боттары база меңээ каттыжып, мээң харыымга немелдени кылып турдулар. Номнуң сайгарылгазы солун болгаш ажыктыг болду. Абаканның башкы институдунуң төөгү факультедин 4 чыл бурунгаар дооскан башкыларның саналдарын амыдыралга ажыглаза эки деп демдеглээн. Номнуң сайгарылгазындан аңгыда, башкылар Тыва төөгүзүнге хамаарыштыр 16 илеткелдерни номчаан. Ук илеткелдерни ном кылдыр үндүрер деп шиитпирлээн. Тываның хоочун эртемдени, төөгү эртемнериниң кандидады, номну бижиишкен автор хүндүлүг М. Х. Маңнай-оолдуң сайгарылгага келбейн барганы элдептиг. Көдээ школа, көдээ башкылар. Хоорай школазы, хоорай башкылары деп аңгыланыышкыннар бола дыңналы бээр апарган. Көдээде-даа ажылдап турза, башкылар үениң судалын суйбал, чаа көрүш-биле өөредилге-кижизидилге ажылын чорудуп турарын угпаза эки. Көдээ башкылар Тыва төөгүзүнге хамаарыштыр хөй шинчилел ажылдарын кылып турар дизе частырыг болбас боор.

Тыва төөгүзүн школагадаа, дээди өөредилге черлериннге-даа өөренмейн турган. Ынчангаш төөгү программазын, номун бижиири берге айтырыгларның бирээзи турган дээрзин айтыксап тур мен. Оон-биле чергелештир маргылдаалыг айтырыглар база турду. Тываны ССРЭ-ге каттыштырганы улуг алдагдал. Хамааты дайыны Тывага болбаан. Ол дээрге орустарның боттарының аразында месилдежиишкинери-дир дээн бодалдар программа бижииринге улуг доктор, моондак болуп турду. Тыва чоннуң культуразын, шажын чүдүлгезин, төөгүзүн шинчилел өөренип көрүп, ханызы-биле билбейн чыткаш, үениң негелдезинге дүүштүр программа-даа, ном-даа бижиири болдунмас.

Оларны бижииринге меңээ чүү дөгүм болганыл? 1968 чылда Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазынга башкылап ажылдай бергеш, чурт-шинчилел бөлүмүн тургузуп, өөреникчилер-биле чаңгыс хүннүң, хөй хонуктуң аян-чоруктарны үргүлчү чорудуп, кайнаар баарының маршруттарын тургузуп, кандыг сорулгалыг, кандыг шинчилел ажылдарын чорудаарын, кандыг экспонаттар чыырын планнап турдум. Экспедициларны организастап турган, школага чурт-шинчилел музейин тургузарын планнап алган мен. Мээң бо бөлүгүмүм Тыва төөгүзүнге, культуразынга хамаарыщкан материалдарны чыырынга, шинчилээринге, амыдыралга боттандырарынга улуг дузалыг болган. Беш чыл иштинде экспонаттар чыып, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарыбиле өөреникчилериң ужуражылгаларын организастап, оларның сактыышкыннарын бижип, колхоз, совхозтарже, албан организация, бүдүрүлге черлериннче экскурсияларны организастап, оларның төөгүзүн бижип, бүдүмел хереглелге үндезилеп, экспозицияларны кылгаш, «Дайынның болгаш күш-ажылдың алдары» деп залды 1973 чылда ажыттывыс. Музей ажылын эгелээн. Чоорту өске залдар ажыттынган. Шак ынчаар 25 чыл иштинде музейнин экспозициялары чаартынып, солуттунуп, өөредилге-кижизидилге ажылынга музейнин туружу, ужур-дузазы тодараттынган.

Тыва төөгүзүнүн бирги кезээн өөренип турган ажыглаары-биле «Эрги Тыва» деп залды дерип алдым. Даштан кылган хол кескииштеринден эгелээш, сөөктен, ыяштан, хүлер, демирден кылган куш-ажылдың чепсек-херекселдери, эдилелдери, идик-хеп аймаа ында бар. Даштыкының, иштикиниң дарлалын, чоннуң хосталга дээш демиселин, шажын чүдүлгезин, культуразын, йөрээлдерин, сагылгаларын көргүскен экспозициялар бар.

Тыва төөгүзүнүң үйиги кезээн өөренип турган ажыглаар «Революсчу, дайынчы, күш-ажылчы алдар» деп зал бар. ТНР, Тыва область, Тыва АССР, Тыва Республика деп политиктиг өскерилгелерни көргүскен экспозициялар бар.

Тыва төөгүзүнүң даш өгинден эгелээш, бөгүнге чедир болуп эрткен үе-чадаларынга таарыштыр кылган хөй экспозициялар бүрүзүнде экскурсоводтар белеткеттинген, бедик мергежил-биле ажылдап турар. Оларның кол сорулгалары: кичээл эрттирип келген башкыларга дузалажып, кичээлдиң темазының аайы-биле тайылбырны бээри, Музейни сонуургап келгеннериниң дилээ-биле экскурсияны чорудары, долгандыр турар хүрээленни, төөгүнүң болгаш культуранын тураскаалдарын камгалаары-биле чон ортузунга тайылбыр ажылын кылыры.

1997-98 өөредилге чылында күзүн ПБС институттуң организастааны төөгү башкыларының семинар-курузунга келген башкылар бистиң музейивиске кээп, ажык кичээлдерге олуржуп, экскурсоводтарның башкыларга канчаар дузалажып турарын көрүп, эртем талазы-биле бижилгелерни кылып, тускай темаларны шилип ап, музейниң архив материалдарын сайгар

АК-КӨК ХЕМНЕРНИҢ КИЖИЗИ

Алдарлыг Улуг-Хемниң Адазының адын тып.
Идегелдиг Улуг-Хемниң Иезиниң адын тып:

Төрээн черивистиң, хемнеривистиң, хөлдеривистиң ады кайыын үндезиннелип келгенин бистиң аравыста билир улус хөвар. Ылаңгыя сыннардан «шооладыр ырлап баткан» хемнер дугайында тоолчургу чугааларны эки билбезивис-ле шын. Кажан шагда Тывага чораан орус эртемденнериң ажылдарын номчуп танышканнар безин санныг деп болур. А бо канчаар-даа аажок солун, берге ажылды хөрээжен тыва эртемден тускай словарь кылдыр үндүргениз номчукчулар билир-даа чадавас. Ынчалза-даа ол словарь орус дыл кырында, чүгле 5 муң экземпляр. Тывавыстың ак-көк хемнериниң ук-төөгүзүн коптарып, республиканың кожууп бүрүзүнге чедип, улус-чон-биле быжыг харылзааны тудуп, бир сөстүң-не аңгы-аңгы талаларын өөрепип көрүп деп чүве кижи бүрүзүнүң мээ-дерелинге четпес. Маңаа хынамчалыг, туруштуг хөй чылдар негеттинер, кайгамчык каас-чараш бөйдус-чурумалдыг төрээн черивистиң хемнериниң, черлериниң аттарының дугайында бир дугаар алгаг-йөрээлди кылган хөрээжен тыва эртемден — **Бичен Кыргысовна ОНДАР.**

Үстүнде алганым дөрт одуруг Бичен Кыргысовнаның «Тываның хемнер аттарының кыска словары» деп номунда одуруглар. Автор Тываның улуг хемнери Бии-Хем база Каа-Хем дугайында солун тайылбырларны кылып, чамдык эртемденнериң (Крылов, 1903 ч.) даап бодаашкыннарында Бии-Хем күчүлүг Улуг-Хемниң адазы, а Каа-Хем—нези деп турарын бижээн. Тывада эң улуг хөлдериң бирээзи Азас азы Тожу-Хөл дугайында номчукчулар база-ла хөй солун үүлдерни билип ап болур. Орус эртемден Крылов (1903) база Каррутерс (1914) Тожу-Хөлдү чон ыдыктыг чер кылдыр санап турарын бижээн болза, а Вайнштейн (1961 ч.) Төп Азия чурттарының бир аймаа-биле харылзаалыг моол сөстен укталган деп турар. Бичен Кыргысовна Ондарның тайылбыры-биле алырга, «Азас» деп сөс чоокта чаа орус төөгү материалдарындан тывылган, а ол черниң чурттакчыларының санап турары-биле, ол черлерге шаанда шагда аза ас чурттап турган деп тоолчургу чугаалары цынга дүүшпезин автор айытпышаан. Азас хөлдүң адының дугайында ам-даа шинчилел ажылдарын бижип турар. Бо эртем ажылының бир онзагай талазы — сөстүң укталын тывылганын көргүзеринден аңгыда, сөс бүрүзүнүң тыва аас чогаалынга кандыг-ла-бир хамаарылгазын дорту-биле азы тус черниң тоолчургу чугаазы-биле тайылбырлааны болур. Оон аңгыда автор хем, хөл бүрүзүнүң долгандыр турар бойдус-чурумалын каксы айытса-даа, хемнериң баткан аксының азы терең ээремнериниң байдалын номчукчу кижиниң караанга көстүп кээр кылдыр чуруп көргүскен. «Манчүрек — тайга-сындан баткан тайга хеми. Чылдың кайы-даа үеинде ол дааш-шимээнниг, бир-ле дириг амытан дег шулуртқайның бадып чыдар», «Мугур-Шивилиг — мугур шиви адаандан үнген эм аржаан». Бо ийи хем аттарының тайылбырын номчуптарга, кажан-даа катаптаттынмас төрээн черивистиң бойдус-чурумалы каракка чайгаар көстүп, 350 ажыг хемнер, хөлдериң эриинге барып, оон төөгүзүн бирден бирээ чокка дыңнап танышып, тыва чоннуң аас чогаалын чыып бижип, оон төөгүзүнче хая көрүп, амгы үениң кижилеринге төөгүп берип ырлаан эртемден хөрээжен кижиге канчап чоргаарланмас боор. Ону «каас-чараш хемнеривистиң, хөлдеривистиң шинчилекчизи, делегейге алгачызы» деп чоргаарал-биле адап болур. Чүге дизе чаңгыс хемниң ады безин аңгы-аңгы уткалыг, ону шын литературлуг тайылбырлаары бөлен эвес улуг ажыл.

Кажан Бичен Кыргысовна 1993 чылда Москваның дыл институдунга «Тываның суг аттары» деп темалыг эртем диссертациязын камгалап алгаш келирге, бистиң «Шын» солуннуң номчукчулары ол ажылдан эгелерден солунга парлаарын дилеп турган чүве. Ол авторларның саналын херекке албаанымга ам эпчоксунуп чөрүүр мен. Ынчалза-даа Сүт-Хөлден К. Ондарның «Ол эртемден кончуга эки, ажыктыг ажыл кылган-дыр. Мээң Сүт-Хөлүмден база чер аттары бар хире чорду. Мындыг хөй черлер кезип каапкан, кончуг-ла угаанныг, мөге-шыырак эртемден хевирлиг...». Адын долузу-биле салбаан авторнуң чагаазынга харыы мындыг: Бичен Кыргысовна, шыпап-ла, угаанныг кижи. «Тываның черлер аттарының словары» деп номун белеткеп алган, парладыры арткан. Келир чылдан бээр номчукчулар чер-чуртунуң дугайында солун үүлдерни оон билип алыр апаар. А мөге-шыырак дээр талазы-биле чагааның авторунга «эдилгени» кылыын.

...Чеден чылдарда башкы институдунга кирип алган бис. Бир дугаар таныжылга кичээллинге бөлүүвүс башкызы К. Б. Март-оол бистиң дөгеревис-биле чугаалажып танышкаш, мурнуку столда олурган бичежек дурт-сынныг, бажының дүгүн оолдар ышкаш мурнунче чүрбээштей кестирип алган, шоваа улуг хүрең карактарлыг уругже көрүнгеш:

— Силерни Бичен Ондар дээр болду але. Ийи дугаар школа дооскан—деп чорда, дем ширинни кончуг кылдыр көргеним уруг:

— Ийе башкы, өг-бүлелиг мен, ийи уруглуг мен — дээш, башкыже хүлүмзүрүй аарак көрдү. Та чүге-ле чүве ийик, 30 ажыг студентилер, башкы-даа бир үн-биле ол бичии чаптанчыг аваны чоок көрүп, дуза дилээн-биле дөмей, бөлүктүң даргазы кылдыр соңгуп алган бис. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эртче-даа, ол эвивисти анаа-ла «староста Бичен» дижир бис. Ооң биче сеткилдии, дузааргаа бистерни, ылаңгыя ниити чурттала-га бажыңынга турганнарны чылыдып, дөмек болуп турганын ам-даа чугаалажып хаммас бис.

Бичен Кыргысовнаны «талантызы — бургандан» дээр кижилерге хамаарыштырып болур. 2-3 харлыг уруглар-ын ясли-садка тургузуп алгаш, ооның ээзи, чаңгыс классчызы Мөңгүн-оол Опанович-биле Кызылдың бир дугаар (ам 6 дугаар) школазының мастерскаязын аштап чугбушаан, аңаа бичии өрээл хөлезилеп чурттап турдулар. Бичен Кыргысовна ажылдавышаан, студентилер турган, институттуң чаңгыс дөрт безин чок, кызыл диплом-биле доосту. Үш дугаар курска турдувуста, Москвага студентилериң бирги следунга киржип чорааш, «Эң эки өөредилге дээш» деп хөрек демдээ-биле шаннаткаш келирге, өөрүп, бүдүн институтка бистиң бөлүк «диңмиреп» турган чүве-ле болгай. Ылаңгыя башкыларывыс К. Б. Март-оол, Ш. Ч. Сат, Д. С. Куулар, 4-5 дугаар курстарга удуртукчу башкывыс Е. Б. Салзынмаа бистиң курска чоргаарланыр, өске студентилерге чижек кылдыр чугаалаар турганы дээрге-ле, бөлүүвүс даргазы Бичен Ондарның үлүү улуг турган дээрзин көрүп, билип турдувус. Бөлүүвүске «3» алыр студент безин ховар турду. Сессия эгелээрге-ле, бөлүүвүс-биле номчулга залынга олуруптар бис (Бөлүүвүске үштүг кижи турбазын дээш туржуп турганывыс ол). Бирде садиктен алыр Ленавыс, Лилиявыс уттундурадаа бээр-ле чүве. Студентилер чорааш, азыраа казы дуңмаларывыс ам база-ла авазының соон салгаан. Елена Мөңгүн-ооловна 2 дугаар школада орус дыл, литература башкызы. Ооң өөнүн ээзи күрүне университединде күш-культура башкызы. Лилия Мөңгүн-ооловна Москваның күрүне университединде доосканы. Тываның күрүне университединде психология башкызы. Аваазының оруу-биле эртем ажылын бижиринге белеткенип турар. Оларның ава, ачазы дег томаанныг, биче сеткилдиг аажы-чаңын кижи көргеш, чоргаарланып, магадап хаммас.

«Бурган кымга хөйну берген болдур, оон хөйну негээр» деп чугаа бар болгай. Бичен Кыргысовна институт соонда Ш. Ч. Саттың удуртулгазы-биле тыва дылга черлер аттарының төөгүзүн шинчилээр ажылын уламчылавышаан, орус дылды национал школаларга өөредириниң методикаларын чорудуп эгелээн. Ооң кылган эртем-шинчилел лекцияларын, программаларын республиканың та чеже башкылары, студентилери, эртемденнери дыңнаваан, түңнел үндүрбээн дээр. Б. К. Ондарның бижээни башкы училищелеринге «Тыва дыл», эге класстарга орус-тыва дылдарга «Грамматиктиг словарь» башкыларның, студентилерниң хүннүң ажыглаар номнары болганын башкылар чоргаарал-биле демдеглеп турарын кожуннарга чорааш бо-ла дыңнаар чордуы.

Хөй өг-бүлеге (11 кижи), көдээ черге өскен кижи орус дылды бодунун төрээн дылы дег билири дээрге-ле, төрүмелинден талант, турасорук-тур деп бодаар мен. Бичен Кыргысовна бодунга чаяаттынган талантызын чонунга бараалгадып чоруур буянныг кижи. Сөөлгү үеде ном-дептер парлаттынмас болганы-биле, башкыларга методиктиг материалдар чедирери бергедээн. Ынчалза-даа Бичен Кыргысовна Кызылдың 9 дугаар школазында орус дыл башкызы Чечена Алдын-ооловна Намзырайбиле кады ажылдап, башкының кичээлдеринге методиктиг эртем-шинчилел анализин кылып, рецензияны бижип, республиканың башкыларынга тарадып турар. Ол улуг эвес кичээлдер амгы үениң программазы-биле ажылдап турар аныяк башкыларга, ылаңгыя өөредилге ному чок бо берге үеде улуг идиг болур дээрзи билдингир. Б. К. Ондарның бажыңында столунуң кырында парлаарынга белеткеп каан эртем-шинчилел, өөредилге, методиктиг ажылдар парлалгаже үнүп кээр болза, көдээ школаларның орус-даа, тыва-даа дыл башкыларының караа чырыыр, холу дыңзыыр. Кандыг солун ажылдарны ында чок дээр. Ылаңгыя черлер аттарынга хамаарышкан словарьны алфавит аайы-биле чыскаай салып каан. Ооң кырында «Бистиң Өвүрге, Баян-Колга, Тожуга... келиңер» дээн бөдүүн чоннуң чагааларын салгаш, адрестерин чаштыр тода кылдыр бижээн. «Кайы-даа булуңче хаптарына белен чалалгалар-дыр. Чондан хөйну билип алыр болгай» деп, башкы ажылдарын сонуургатты.

Бичен Кыргысовна Тываның күрүне университединде орус дыл кафедразының доцентизи, а башкылар билин бедидер институтта орус дыл методиказының кафедра эргелекчизи. Ол эртем-шинчилел ажылдарын чорударындан аңгыда, тыва черлер, хемнер, хөлдер аттарынга хамаарышкан эртем ажылын делегей чергелиг конференцияларга номчуп, тыва чоннуң ук-төөгүзүн, аас чогаалын нептередип чоруур кижилериң бирээзи. 1993 чылда Россияның эртемденнери-биле Турцияга делегей чергелиг конференцияга, Башкирияга, Татарстанга, Новосибирск хоорайга эртем шинчилел конференцияларынга тыва черлер аттарының база аймактар дугайында улуг эртем ажылын номчаан. Аныяк эртемденниң ажылы улуг үнелелди алганын оон Хүндүлел бижиктери херечилеп турар.

— Чөөн чүк улузунуң «Эртемнериниң бедик чадазынга четкен мастер кижи хүндүткелдиг, ынчалза-даа аңаа ону чедирген кижилер оон үш катап хүндүткелдиг» деп мерген чугаазы бар. Мээн эртем-даа, башкыладдаа чедишкиннеримде башкыларымның үлүү улуг. Ылаңгыя Р. Р. Бегзи, Д. А. Монгуш, Б. И. Татаринцев, К. Б. Март-оол, Е. Б. Салзынмаа, Ш. Ч. Сат, Д. О. Куулар, Г. Н. Курбатский А. И. Бирюкова, Москвада эртем талазы-биле удуртукчум И. В. Кормушин оларга мөгейип, четтиргеним илередип чоруур мен — деп, Бичен Кыргысовна улуг чоргаарал-биле башкыларын адап, чугаалап олурдаг.

Эртемден башкы-биле чугаалажып олурувуста, шак орайтаан, уругларының уруглары Аржаана, Аясмаа база бичии Байр кырган-авазын огородче кыйгыра бердилер. Сөөлгү ногаа ажаары арткан. Бажында согуна, чеснок, перецти кургадыр дискеш азып каан, а даштын капуста улгатканындан, тигленгилей берген. Күш-ажылга ынак кижи кажан-даа хостуг үени тып, ундаравас чүве-дир дээрзин көрүп турдум.

«Аас-кежиктиг мен» — деп, Бичен Кыргысовнаның чугаазын каш-даа катап дыңнаан мен. Ооң ол хей-аъды шинчилеп турар ак-көк хемнериниң, хөлдериниң, каас-чараш оран-таңдызындан оштап кээп турары ол бооп чадавас. Бо хүннерде «староста Бичен» эживистиң юбилейи. Аңаа аас-кежикти, улус-чонунга ам-даа хөй чылдарда бараан болурун күзедим.

Светлана МОНГУШ.

АНЫЯК ҮЕҢЕРНИ САКТЫП, БОТТАРЫҢАРНЫ ТАНЫП КӨРҮҢЕРЕМ

ВЛКСМ Тыва обкомунуң 16-гы конференциязының болук делегаттары. (1974 чыл).
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоархивиниден.

АМДЫЫЗЫНДА ӨРТЕК ӨСПЕС

Чурттуң иштинге тургустунуп келген экономиктиг болгаш саң-хөөнүң сандарган байдалы өртектер өзүлдезинге кончуг таарымчалыг байдалды тургусканын чоп билир. Чамдык хуу садыглар, сайгарлыкчылар бир кезек үеде бараанын чажырыпкаш, ам катап улуг өртектер-биле садып эгелээни чажыт эвес-ле болгай. Бо өртектериң өзүлдезинге чоннуң таарзыпмайн турарын чүү дээр боор. Колдуу шупту бараанларның өртээ өскен, ону кым-даа билир. Чүгле хлебтиң өртээ өспээн болуп турар. Хлебтиң өртээ 5-6 рубль чедир өзе бээр деп дамчыыр чугаа база чоп өртүзүнде тарай берген. Бо дугайын билип алыр дээш «Кызылдың хлеб комбинады» акционер ниитилелдиң директору Владимир Алексеевич Тянга ужуражып, бо талазы-биле «Шынның» номчукчуларынга тайылбырдан бээрин диледим.

— Бистиң «Хлеб комбинады» акционер ниитилелде хлеб өртээн өстүрер дугайында кандыг-даа чугаа болбайн турар. Бир эвес хлебивистиң өртээн өстүрүптер болзувусса, ону чоп садып албастай бээр, ону база билип турар болгай бис. Эрткен чылдарга көөрде, хлебтиң сайгарылгазы эвээжеп кел чыдар. Кызыл хоорайны долгандыр көрүүр даан хлеб сатпайн турар чер черле чок. Базаарда бүдүн баарткартарны долдур салып алган садып олурар. Ол хлебтерни Кара-Хаак, Черби, Балгазындан безин кээп садып турар. Мында бир мындыг айтырыг бар: хлебти ажык черге садарын чоншээревейн турар болгай, ийиде, хлебти садарда, санэпидхайгаарал черинден тускай чоншээрелди алыр, ону алганының соонда, ТР-ниң Стандартизация, метрология болгаш арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле күрүне комитединден сертификат алыр ужурлуг, ол документилер хуу хлеб садыгжыларында барыдаа, чогу-даа билдинмес.

Хуу сайгарлыкчыларны хлеб сатпазын дивейн-дир мен, рынноктуң негелдезе ындыг — чижилелиг ажылдаар, ынчалза-даа шупту чүве хоойлу-дүрүмге чагыртқан турар болгай. Бистиң кол сагын салын турар үүлүвүс—хлебтиң шынары, ынчангаш хлеб комбинадының үндүрүп турар хлебтери шупту талазы-биле сертификатка дүгжүп турар. Хуу бүдүрүлгелериниң, сайгарлыкчыларның садып турар хлеви 650, 700 грамм болза, бистиң 840 грамм, ынчангаш оон өртээ 3 рубль 40 көпеек бооп турар чылдагаанын ында. Хлебтиң өртээн капчаар доктаатканын тайылбырлап көрейн. Бир килограмм хлебтиң өртээ 1,40 рубль, ооң кырынга электри энергиязының өртээ, быыкырган ажылчының төлевири, үндүрүлгер дээш, садып алыкчыларга чедир үнген чарыгдалдарны санап кээрге, бир хлебтиң ботүнезин 3,40 рубль болганы олдур.

Чоокта чаа бистиң коллектив бир мындыг шенелдени кылып чоруттувус. Кызыл хоорайда хлеб садып турар 24 ларектар болгаш садыглар бар. Хлебтиң сайгарылгазы эвээжей бээрге, ийи ларекка хлебти 3,00 рубльге садып база турдувус, ол база эки түцел бербейн барды. Бир эвес бистиң бүдүрүп үндүрүп турар хлебивистиң сайгарылгазы ковудей бээр болза, хлебтиң өртээ база чиигей берин болдур. Хлебтен оске 10 ажыг ассортиментиниң хлеб кылыгларын, пряникти, печеньени бүдүрүп үндүрүп турар бис. Чоннуң холунда акша-тогерик эвээш болганындан, оон шоолуг орулга кирбейн турар.

Бүгү-ле бараанның өртээ өзүп турда, хлеб өртээ өзе бээрийне деп чоннуң сестип турары база чөптүг. Кажан хлеб өртээ өзе бээрил деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Бир эвес далганың өртээ өзе бээр болза, хлеб өртээ өзе бээр. Амдыызында далганың өртээ өспээн. Далганны Абакандан садып ап тур бис, ында бир талазында далганың өртээ чиик, ийи талазында, шынары эки. Бистиң быжырып турар хлевивистиң шынары азы өскээр чугаалаарга, хоолузу сайгарлыкчыларның хлевинден дыка ылгалдыг. Ону кызылчылар билир боор.

Акша-тогериктиң айтырыы бисте база ындыг эки эвес, бюджет организацияларынга чегдирипкен хлебтеривистиң ниити түүү 600 муң рубль чедип турар. Ону ТР-ниң Чазаа ам-даа эгидин бербээн. Акционер ниитилел болганда, күрүнеден дузаламчы акша албайн турар бис, боттарывыстың ажылдан алган акшавыс-биле хандыртынар. Бистиң талавыстан хлеб өртээн өстүрер дугайында чугаа амдыызында чок, ол талазы-биле тайылбырны бердим. Ынчалза-даа РФ-тиң Чазаа үлетпүрүн бүдүрүлгелерин деткиир талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн турарын кайгаардыр мен. Бир эвес Россия бодунуң иштики үлетпүрүн деткивес, ону ажылдатпас болза, бистиң чуртувустың бо ханы экономиктиг кризистен уштунары дыка берге. Ону бүдүрүлге удуртун чоруур удуртукчулар ынчаар билип чоруур боор. Үндүрүглер дугайында чугаалаары шуут коргунчуг, бисти бергедедип турар айтырыг бо, бир эвес бо үндүрүглерни таарыштыр эде корбес болза, моон ыцай бүдүрүлге удуртуру шуут бергедей бээр.

Сергей ХЕРТЕК.

«ДУГУЙ КЫРЫНДА» ЭМЧИЛЕР

Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чоон-Хемчик, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарын адан эгелээрге, тоичу чогун эскерген боор силер. Бо кожууннарны кыштың соогу, чайыңы изин дивейн эргиир, чурттакчыларының кадыкшылының байдалын хынаар, инвалид болганының тускай болүктерин тыңсыр, кижилерге амыдыран-чурттаарынга - идигни бээр, кадыкшылын улам быжыктырар талазы-биле ажылдарны чорудар дээш оон-даа өске үүлдерни кылыр эмчиниң социал эксперт комиссиязы Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурда тургустунган. Республиканың чурттакчы чопунуң барык 40 хуузун хүлээн алыр ажылды чорудар комиссияның составында эмчилер: даргазы — Р. А. Самдан, хирург — О. К. Шыырыпчык, терапевт — З. М. Кыргыс, педиатр — К. Ч. Аракчаа, улуг сестра — З. Д. Донгак база өскелер-даа киргеп.

Ооң мурнунда республикага Күш-ажыл-эксперт комиссиязы (ВТЭК) 6 турган. Үешагның нарыыдааны, акша-тогериктиг чедишпейн турары-биле үстүнде адаанывыс сашны 4-ке чедир кызыргаш, чаартылганы кылган. Амгы чаа тургустунган черлерге — республиканың эмчиниң социал экспертти кол бюрозу, Кызыл кожуунда кожууннар аразында кожуп чоруур комиссиязы, Кызыл хоорайны харыылаар эксперт бюро, тускай специалистер (карак, туберкулез, психика аарыгларының эмчилери кирген) бюрозу хамааржыр.

Чоокта чаа Каа-Хем суурда тургустунган кожууннар аразында кожуп чоруур социал эксперт эмчи комиссиязы тапыштырылга байырлалын азы дүжүлгеге саадаанының байырлалын организастан эрттирген. Байырлалга Кадык камгалал, Күш-ажыл болгаш социал сайзырал яамыларының, республика эмнелгезиниң төлөөлери, Чаа-Хөл, Кызыл кожуннарының эмчилери кээп киришкен. Чалалга алган еске кожуунар, акша-тогериктиг берге болганы-биле кээп ыыдавайн барган.

Таныштырылга байырлалын республиканың кол бюрозунуң улуг эксперт эмчизи О. К. Шыырыпчык, Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Ю. Ш. Салчак, республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы Л. Ч. Спиридонова, Кызыл кожуун эмнелгезиниң эмчизи Н. А. Седип, Чаа-Хөл кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи П. Т. Суваң болгаш өскелердаа белектерин сөңнээн. Чаа тургустунган эмчи комиссиязының кежигүннеринге олар ажыл-ишчи чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, эн-нэйыралды, аас-кежикти база кожууннарга ажылдап чеде бээрге, хүлээн алыышкыны эки, таарымчалыг болурун, үргүлчү дугуй кырынга чоруур эмчилерни чогуур черлер чаа машина-биле, эт-херексел, оран-сава-биле хандырарын күзеп, дилеп, арга-сүмени бергеннер.

Ольга САНДАРАА.

Амыдырал-чуртталга нарыыдап, бергедээн амгы үеде амы-хууда мал-маган азыран өстүрүп, ооң продукциязы-биле амыдыраары эргежок чугула апарган. Малдыг кижи кажан-даа аштавас, элевес, түревес, тодуг-догаа чурттаар дээрзи кымга-даа билдингир.

Ындыг кижилериң бирээзинге Суг-Аксы суурда хуу ажыл-агыйлыг Валерий Кертик-оол оглу Ондар хамаржыр. Ол мал черле кедилиг дээрзин оң чыл бурунгаар эскерип билгеш, Бай-Тайгада катааттарындан 5 ошку, 3 хой эккелгеш, оларны одээнге азыран турган. 400 ажыг баш чедир өстүрген. Мал-маган азыраары, кадараары, ажаар-төөжөри ындыг-ла амыр эвес болгай. Эрес-кежээ, ажыл-агыйжы кижилер-ле мал соонда эдерип ыыдаарлар. Оор, чазый кижилер чоннуң мал-маганын одээнден күш-биле, адын-боолан, үптеп, дээрбеден, хугазы ап турар бо үеде мал тудары берге-даа болза, Валерий Ондар чылдың 4 эргилдезинде коданында малын чаңгыс башты-даа оскунмайн, карак огу дег, бүрүп-бүдүп кадагалап турар. Ол чүүү көргүзүп турарыл дээрге-ле, ооң уйгучыдын чок, олут орбас, шимчегир, шудургузун көргүзүп турары ол-дур.

Алызындан малчын уктуг Валерий Ондар, шыпап-ла, өдек чок черни өдектедип, коданында хой, өшкүзүн хоомай эвес өстүрүп, чыл бүруде анай, хураганнарны опча-менди доруктурып, камгалап ап турар. Ону хүнүүн-не көөрге, суур үстүнде ховуже, Артаа-Тей, Чодураалыг-Арыг ол ынчаар хой, ошкүзүн одарладып чорунтар. Эки ажаан-төөжөн турарындан ооң хой, ошкүзүнүң күш-деңгели шыырак. Кандыг-даа шарын кыныы тоовас, чиик хүр ажар. Кодан девискээрин шээр мал тударынга таарыштыр кажаахораазын дерип кылып алган.

Акша-моңгүн чок амгы үеде 200 ажыг баш хой, ошкүзүн садып-саарын, ортекке чедирип алган. Амгы үеде ооң коданында 220 ажыг хой, ошкү бар. Оларның күш-деңгилдези шыырак. Мал-маганын кадагалап, өстүреринге ооң ооңуң ээзи Екатерина Шини-Байыровна Ондар болгаш ооларды улуг дөмек, деткимче, даянгыыш бооп турарлар. Хоомай эвес, холу дыңзыг, коданында хой баш хой, ошкүнү азырап, өстүрүп турары дээш Валерий Ондарны чайын болуп эрткен кожуун наадымынга өртектиг белек-биле шаңнаан.

Черле ниитизи-биле алырга, кодээ амыдыралды хөгжүдеринге, сиген-ширбилди белеткен, соортүп алырынга, машина-техника, транспорт күжү эргежок чугула болгай. Ынчангаш Валерий Ондар бо бүгүнү баш бурунгаар өөренип көргеш, каш чыл бурунгаар хуузунда чүүк машинаазын садын алган. Моох хараазы-биле ол тыртар күш талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таварышпайн турар.

Ажыл-агыйлар, албан, организациялар, амы-хууда кижилер, ширинн кышка шаитпирлин-биле хынамчалыг белеткенин турда, Валерий Ондар база-ла хол куруг олурбаан. Ол база-ла өскелер ышкаш хынамчалыг белеткенин алган.

Бодунуң күжү-биле хой, ошкүзүнге, анай, хураганнарынга кыш дургузунда четчир 2 улуг сараат сигенни белеткен алган. Ол дээрге кышка тергиин эки «үүже»-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, Валерий Ондарга ажыг кыш ам коргунчуп эвес.

Ондар БОРАШ.

Эрес-кежээ малчын

ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕЛ

А. КАШИННИҢ ЧАА АЖЫЛЫ

Чоокта чаа Кызыл хоорайның мэри Александр Кашин «Комсомольская правда» солуннуң редакциязынга чеде берген.

«Дээвиривис ниити болзун!» деп үүлдү ук солуннуң девискээр аайы-биле капсырылгазынга бо чылдың сентябрь 25-те парлаан соонда, Кызылдың телекомпанияларының журналистери базым бүрүзүнде ону амыратпайн турун бергенин ол чугаалаан. Кызылды Красноярск крайга каттыштырар дээн ооң медеглели Александр Кашиниң Александр Лебедьтиң удуртулгазы-биле ажылдаар деп турарының херечизи эвес ирги бе деп айтырыг оларны сонуургадып турар.

Александр Иванович-биле найыралдыг харылзаалыгдаа болзумза, край чагырганынче шилчиир деп бодавайн турар мен, чүге дизе, Кызыл хоорайның амыдыралын хандырар чымыштыг ажылдан аңгыда, Александр Кашин дыка улуг күштү чурттун чаагай чоруунга бараан болдуруп турар деп, Кызылдың мэри мөгелээн. Чоокта чаа Александр Кашинни РЛДП-ниң девискээр аайы-биле таарыштырыкчызынга (Тывадан аңгыда ол Хакасияны, Красноярск крайны, Таймырны болгаш Эвенгияны харыылап турар) томуйлаан ооң кол сорулгазы — Күрүне Думазынга ам болур соңгулдаларга РЛДП-ниң төлөөлекчилериниң тиилээрин хандырары, ооң бүгү бодалдары, ажылы ынаар угланган бооп турар.

Сергей ЧЕРНЫХ.

ИС ЧОК БАР ЧАСТЫ

Ийи оолду төрээш, өстүрүп, кижизиткен не мен. Оолдарым Кара-Хаак ортумак школазының сески классын дооскан. Улуг оглум Андрей оглуг, бир уруглуг турган, 1992 чылдың октябрьда орук айыыл-халавынга таварышкаш чок анаргаан. Биичи оглум Алексей Кара-Хаак суму чагырыкчызының хуузунда мал-маганын кадарын ажылдап турган, 1996 чылдың март 6-ның 7-же дүнезинде Кара-Суурга хөй аныяктар арагалаанының түңнелинде, ханныг холдуг дерзин олурукчуның холундан чаа-ла 20 харлап турган, хып дээн чалыы назынындан чарылган. Шак мынчаар кара чааскаан артым.

Ханныг холдуг олурукчуның үүлгедин чуртум тудар, ниим базар ынаныжым, даянгыыжым бооп чораан кара чаңгыс оглумну олурүп кааны, назыным иштинде мени аар, ажыг човулаң-биле базырыг кааны саазынга бижип тоттүнмес, чугаалап-даа шыдаттынмас хилиичек-тир.

Чаңгыс оглумну катап эгидип ап шыдавас-даа болзумза, ханныг олурукчуның улус-чоннуң судунуң мурнунга тургузуп, хоойлу-дүрүмге чагыртқан турар болгай. Бистиң кол сагын салын турар үүлүвүс—хлебтиң херекти истеп, тодарадып чадап каан. Херектиң истелгезин ийи катап соксаткан. Ынчан бааргa, ТР-ниң Прокуратуразынче бижээн бис. Ол чер кожуун прокуратуразынче бижик чоруткан. Катап истелгеден база чүү-даа үнмээн. Ынчааргa база катап республиканың прокуратураже бижидивис. 1997 чылда, ук чер бодунуң коллегия хуралынга чугаалажып коргеш, истээр кылдыр прокурор Б. М. Бадмаев кожуун прокуратуразынче шилчиткен.

Үр үеде тывылбаан, истеттинмээн бо берге херекти кожуун прокуратуразының истекчизи Чечек Мандыл-ооловна Монгуш хүлээн алгаш, Кара-Хаак суурнуң участок төлөөзи Шолбан Серенович Натпит-биле херекти кичээнгейлиг сайгарып көргеш, дүнхүн чок ажылдан кирицкеннер. Кыска үе иштинде амыр-дыш чок ажылдааш, өлүрүкчүнү бо ажылдакчылар истеп тыскан. Участок төлөөзи Ш. С. Натпит аңгы-аңгы кожуунларже тарап чорүй баргылаан херечилерни бодунуң хууда машиназы-биле сүрүп, бензин, маслозун бодунуң акшазы-биле садып ап, Бии-Хем, Чоон-Хемчик дээш, четпээн чери чок. Орук ара үрелиишкиннерге таваржып, чүүү корбээн дээр. Когарал, чарыгдалга таваржып-даа чорза, ооң кызымаккай ажылы үре-түцнелдиг болган.

Ис чок баар часкан херекти тодарадып шыдаан, хүлээнген ажылынга бердинген, мергежилиниң тергиннери ажылдакчылар — Ч. М. Монгушка, Ш. С. Натпитке база прокурор Б. М. Бадмаевке черге чедир мөгейбишаан, өөрүп четтиргенивисти илередип ор бис. Оларның ажыл-херээ чогуула турар болзун!

Елизавета ОЧУР-ООЛ.
кажыыдаан ис.

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник КУДАЖЫ

«ДЕМИР ЧУГАА»

(Төнчүзү. «Эгези № 92 «Шында»).

Бир катап «көрдүңер уруглар» деп домактың «көрдүңер» деп сөзүнде «р» деп үжүк чок үндүруп алган бис. Ат болган чүве боор, бүгү 10 муң ажыг тиражты хавырар дээривиске, озалдаан, ону шагда-ла районнарже чорудупкан болган. Бо чазыг дээш редакторувус О. Суваннит обкомдан доңгулда алды, мен редакторувустан доңгулда алдым, оон мен корректорларга доңгулда бердим. Ана-ла бир, илчирбеленчек реакция. Бо анаа чүве-дир, бир катап оон дора айыыл болган. «Эш Сталин» деп улуг кара эгени «Аш Сталин» деп үндүрүпкеш, мырыңай кара-бажыңнадыр часкан черивис бар. Ye ындыг турган, душ болган частырыг-дыр деп турда-ла, өжегээр ынчанган силер дээр чүве-ле болгай.

Ам бодап чоруурумга, бир-бирде хораданчыг-даа, бирде-бирде каттырынчыг-даа, бирде-бирде солун-даа үелер тургулаан чүве-дир ийин.

«Сылдысчыгашка» үш чыл ажылдааш, күруениң Кызылда башкы институдунга өөренип кирген мен. Тывага ынчан долу дээди эртем бээр бир дугаар улуг өөредилге чериниң ажыттынганы ол чүве. Беш чыл өөренген мен. Тыва дылынга бижиир чогаалчы кижиге оон артык өөредилге чери тывылбас. Ону доозарым билек «Тываның аныяктары» солуннуң редактору кылып кааннар. Аңаа ийи чыл ажылдааш, солун ажылдакчызынга чүгле башкы эртеми четпес, тускай журналист дээди билиг херек-тир деп чүвени, ылап-ла угаап билген мен.

Ынчангаш 1960 чылда Москвада СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазының журналистика салбырынга өөренип кирдим. Мээң соомдан ону Ниитилел эртемнериниң академиязы деп эде адап каан турган. Ынчан ам-на журналистиканы канчаар-даа аажок улуг сонуургал-биле өөренген мен. Журналистика дээрге — эртем-дир, журналистикага оон ыңай, талант база херек деп чүвени Москвага өөренип турган билдим. Ынчангаш ол-ла школаның аспирантуразынга база өөренип кирип алган мен. Доозар чылымда кандидат минимумнуң төөгү материализми, диалектика материализми, журналистика деп эртемнеринге шылгалдаларны дужаап алган турдум, үүгле даштыкы дылга ылдыртына берген мен. Чүге дээрге мурнунда мен кажан-даа даштыкы дыл өөренип чорбаан мен. Мурнунда өөренмээн кижиге өске дыл хаадаш-биле дөмей болур чораан. Канчаар-даа диштеп хемирерге, үүгле чаштанчылар кылаңнаар. Кандыг-даа дылга бичиизинден өөренир херек. Ону Тывага барып шөлээн өөренип, таваар дужаап алгай мен аан дээш, соңгаарладып алган мен. Кызылга келиримге, үүү дээн деп бодаар силер, доп-дораан мени «Шын» солуннуң редакторунга олуртып каан. Ынчан бүгү ССРЭ-де эң аныяк редактор турдум.

Шак ынчан кабинедимде ажылдаар столум артынга, эзерде ышкаш, эптиг кылдыр олуруп алгаш, боданып олур мен: «Чогаалымны канчаайн? Эртемимни канчаайн? Солунумну канчаайн?» «Үлегерлеп чугаалаарга, ийи эвес, мырыңай үш «койгун» аразында барган мен.

Улуг драматург В. Шекспириң «Гамлет» деп шиинзинде мындыг мөңге айтырыг салдынган: «Болур бе азы болбас бе?» Орус улуста база ындыг дөргүлүг айтырыг бар, ону В. И. Ленин-даа, В. Г. Чернышевский-даа номнарының аттары кылып ап чордулар: «Үүнү кылырыл?» Маңаа хамаарыштыр тыва улустуң кээрген дугайында тоолчургу чугаазын сактып олур мен. Ынча хөй эгээртинмес кат, тоорук аразында чурттап турар хирезинде, кээрген ышкаш, арган куш чок деп тывалар чугаалажыр. Чүге дээрге кээрген бо тайганың тооруун канчаайн, дөө тайганың тооруун канчаайн деп ужун чоруп тургаш, боду ону тоттур чип-даа албас, арган хевээр артып каар турган дижир. Үстүнде үш айтыыымга хамаарыштыр мен «болур бе азы болбас бе?» деп мүнчулбаан мен, «үүнү кылырыл?» деп айтырыта дорт харыым база белен болган, үш айтырыг аразынга, кээрген ышкаш, хилинчектенмээн мен. Казьма Прутковтуң чугаалааны дег, куспактап шыдавас чүвени кым-даа куспактап шыдавас-ла болгай, ынчангаш үүгле чогаал оруун шилип алган мен, а «демир чугааны» база утпаан мен.

Мээң «Шынга» ажылдап турган үем база чымыштыгдаа, дүүренчиг-даа болган, өзулуг-ла «хыл сыңмас» деп чугаа ол. Хуурмак ужур Хрущевта болбас ийикпе, оон доюлдурбаан чүвези бар эвес: кижиге үүдүүр чорук, кур болгаш куруккан черлер, бүгү чуртту химизастаары, абстракционистер, Кариб кризизи, Американы чедер болгаш эртер, коммунизм, кукуруза...

Никита Сергеевич өске кымнарның-даа эвес, бистериң, журналистериң, өл өзээн өдүп, мага хандыр хилинчектеп алган кижи. Барбас-чорбас чери-даа чок, чугаазының хөйү-даа кончуг, майыктаажыбиле безин индирни соктай бээр. Ынчангаш Каттышкан Нациялар Организациязынга «майтактар дипломатиязы» («башмачная дипломатия») деп сөс тывылган.

Күжүр Хрущев сала бергенде сугдук чок, келдиринге черле чалынмас. Бистер дээрге оон суг чугаазын очулдуруп, редакцияга хонуп, типографияның үжүк кассаларының адаанга шала кырынга удуп ап турдувус. Телетайп дамчыштыр чоруткан оон илеткелин баш удур очулдуруп алгаш, тыныш ажыдып четтикпээн олурувуста, «состен үндүм» дээн соонда, өске хамык үш-үдүрүм үүүлдерни төкаапкаш баар. Белен үүүлдерни уштуп октааш, Хрущевтуң чүлчуруун очулдуруп кириптер бис. Ынчан турувуста, даң адып, дагаа алгыра бээр. Ынчала-даа солун черле озалдадып көрбээн бис. Ам амыр ышкажыл, озалдандаа үнер, оон кедерезе, айайы-биле үнмейн-даа баар, кым-даа чүве ыыттавас.

Мээң ол «хилинчээмни» деңге үлежип чораан езулуг журналист улуг эш-өөрүмнү амдаа хүндүткел-биле сактып чоруур мен: ам билириңер биеэги-ле Б. Хөвеңмей, оон ыңай М. Лундуп, Д. Бегзи, А. Кызыл-оол, В. Байыр, С. Шойгу, С. Самба-Лүндуп, С. Лопсан, А. Алдын-Херел, С. Чигжит, С. Кызыл-оол, С. Маады, М. Сагды, М. Кара-Тоннуг, К. Кундуп, Т. Кызыл-оол, А. Аир, О. Шыырап, Б. Карашпай, С. Феоктистов, А. Аржакова, О. Данчай-оол, А. Содунам, О. Өпеең, М. Маны, Г. Бады-Сагаан, Т. Кара-Тоннуг, Д. Оргу, Л. Бады-Сагаан, А. Демир-оол...

Ол база-ла Хрущевтуң идеязы боор, мээң «Шынга» ажылдап турар үемде ССРЭ-ниң Журналистер эвилели тургустунган. Оон мурнунда ындыг организация турбаан. Бистер база Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелин тургускан бис. Оон бир дугаар даргазынга мен соңгуттурдум. Ынчангаш тыва Журналистер эвилелин тургузарының бирги одуруунга турганымны бөгүп чоргааралбиле сактып чоруур мен.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелин тургускан съездиге Тывадан делегат болуп киришкен мен. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң пленум кежигүнүнге ынчан соңгуткан мен.

Съезд соонда СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Дээди Совети, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгиевский залынга делегаттарның алдар-кадыы дээш шайлалга кылган чүве (ынчан Съездилер Ордузу туттунмаан). Орта Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың удуртукчулары Н. С. Хрущев баштаан келген, диниттиг чүве-ле болгай.

Шайлалга доостур кырында турда, бистер, хамык журналист делегаттар, Никита Сергеевичиниң үглей берген бис. Хрущевтуң ижери-даа кончуг, эзирбези-даа кончуг амытан чораан. Арага ижипкенде, мойнааның кызылы дам баар, шуут келдирлевестей бээр.

Москвага улуг шайлалгалар бут кырынга эртер болгай. Ону фуршетбанкет дээр. Бистер шуптувус бут кырынга турдувус, чаңгыс Хрущевка сандай эккен берген. Ол аңаа хей-аътты олуруп алгаш (араганың кылбас чүвези бар эвес, оон төвии ыйнаан), бисче айтыр-салаазын кожаңнадып, америк журналист Шапиродан үлегер алырын кыйгырып шаг болду.

Ол Шапиро бир катап мынчанган чүве-дир. Ынчан Хрущев хамык эштерин, өг-бүлезин эдертип алгаш, Америкага чоруп турган. Бир хүн америк хөреңгитен Сайрус Итон Хрущевка үлегерлиг бугаларның инекче халыырын көргүзер дээн. Билдингир, ынаар Нина Петровнаны-даа, журналистерни-даа киирбээн. Көзүлдүр-ле, бугаларны ыяк ырыктырып каан турдулар ыйнаан. Олар айыылдыг, үрде инекче халыыаан бугаларның караа көзүлбестей бээр, кижидаа базып болур, киноже-даа халып болур (Бистер, тыва журналистер, ындыг бугаларны Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозка база көргеп бис, шынап-ла, диирөңней бээр чорааннар). Ынчан бирле көрүптерге, инек ыйыткан буганың ындыы чарында Шапиро бо турган-дыр.

Хрущев дегийт алгырган:

— Дээрги Шапиро, мында канчан кирип келдиңер?

Харыызынга америк журналист серт-даа дивээн:

— Дээрги Хурщев, херимни арта халып кирип келдим.

— Ол канчаарыцар ол, дээрги Шапиро, чурум деп чүве бар болгай.

Шапиро улам дүш чок харыылаан:

— Мен журналист кижи мен, дээрги Хрущев. Бир эвес ынчаар ажылдавас болзумза, мен ядарап каар мен, орус водка ишпес болганым ол.

— Эр-хей! — деп, Хрущев ону мактааш, кожазында турган күдээзи болур Аджубейже импептерге, ооз карманындан бир шил орус водка уштуп келген. Хрущев водканы алгаш, каттырып-каттырып, Шапирога берген.

Шапиро № 1 коммунистиң белээн өөрүп хүлээп алгаш, кармактап алган.

— Ижиңер, ижиңер, дээрги Шапиро! — деп, Хрущев имнээн.

— Борта ишпес мен — деп, Шапиро харыылаан... — Ынчаар болзумза, ээлерим мени ажылдан үндүрүптер, оон орус водкадан, шынап-ла, чарылганым ол, дээрги Хрущев.

— Билдинер бе? — дээш, ынчан Хрущев бисче салаазын соңаңнатты. — Силер, журналистер, дээрги Шапиро дег, дидим, дээрги Шапиро дег, арага ишпес болур ужурлуг силер!

Ынча дээн хирезинде-ле, Никита Сергеевич боду кырлыг стакан долу водканы боостаазынче төндүр кудупту. Оон соонда чүнү-даа ызырбас кижи чораан. Бистер дээрге аастарывыс ажыткан, уралаарынга ой турдувус.

Мында, бир-тээ, А. И. Аджубейни адапканымда, оон дугайында каш сөстен чугаалап көрүп турдум. Ол — Никита Петровнаның-даа, журналистерни-даа киирбээн. Көзүлдүр-ле, бугаларны ыяк ырыктырып каан турдулар ыйнаан. Олар айыылдыг, үрде инекче халыыаан бугаларның караа көзүлбестей бээр, кижидаа базып болур, киноже-даа халып болур (Бистер, тыва журналистер, ындыг бугаларны Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозка база көргеп бис, шынап-ла, диирөңней бээр чорааннар). Ынчан бирле көрүптерге, инек ыйыткан буганың ындыы чарында Шапиро бо турган-дыр.

Хрущев дегийт алгырган:

— Дээрги Шапиро, мында канчан кирип келдиңер?

Харыызынга америк журналист серт-даа дивээн:

— Дээрги Хурщев, херимни арта халып кирип келдим.

— Ол канчаарыцар ол, дээрги Шапиро, чурум деп чүве бар болгай.

Шапиро улам дүш чок харыылаан:

— Мен журналист кижи мен, дээрги Хрущев. Бир эвес ынчаар ажылдавас болзумза, мен ядарап каар мен, орус водка ишпес болганым ол.

— Эр-хей! — деп, Хрущев ону мактааш, кожазында турган күдээзи болур Аджубейже импептерге, ооз карманындан бир шил орус водка уштуп келген. Хрущев водканы алгаш, каттырып-каттырып, Шапирога берген.

Шапиро № 1 коммунистиң белээн өөрүп хүлээп алгаш, кармактап алган.

— Ижиңер, ижиңер, дээрги Шапиро! — деп, Хрущев имнээн.

— Борта ишпес мен — деп, Шапиро харыылаан... — Ынчаар болзумза, ээлерим мени ажылдан үндүрүптер, оон орус водкадан, шынап-ла, чарылганым ол, дээрги Хрущев.

— Билдинер бе? — дээш, ынчан Хрущев бисче салаазын соңаңнатты. — Силер, журналистер, дээрги Шапиро дег, дидим, дээрги Шапиро дег, арага ишпес болур ужурлуг силер!

Ынча дээн хирезинде-ле, Никита Сергеевич боду кырлыг стакан долу водканы боостаазынче төндүр кудупту. Оон соонда чүнү-даа ызырбас кижи чораан. Бистер дээрге аастарывыс ажыткан, уралаарынга ой турдувус.

Мында, бир-тээ, А. И. Аджубейни адапканымда, оон дугайында каш сөстен чугаалап каан көрейн. Чүге дээрге ол тыва журналистикага база хамааржы бээр кижи.

Москвага өөренип турумда, биске очерк онаарының дугайында лекциялар номчуп турган башкым Е. И. Рябчиковтуң ырак мурнунда-ла, Алексей Иванович Аджубей Тывага кээп чораан кижи болду. Ол дугайын боду меңээ чугаалаан чүве.

Е. И. Рябчиковту улуг назылыг кижилер эки билир боор. Оон алдарлыг кызыгааржы Никита Каранупа дугайында очеригин 30 чылдарның төнчүзүнде «Ріопеч» деп сеткүүлге тыва дылга очулдурган турган. Никита Каранупаны Москвага бистиң-биле ужуражылгазынга база көрген мен. Ынчан Совет Эвилелиниң Маадыры деп Алдын Сылдыс медальдыг, улгады берген полковник чораан. База-ла кызыгааржы ыттыг, оозу сцена кырынга янзы-бүрү командаларны күүседип турду. Ынчаар-ла бүгү назынында ыттардан чарылбаан кижи болду. Оон кызыгаар үрекчилерин кады тудуп турган «Индус» деп ыдының мага-бодун Кызыл Шеригниң музейинде шил иштинде делгеп каан турганын база көрген мен. Е. И. Рябчиков космосче Ю. А. Гагариниң эң баштайгы ужуудушкунун бижээн болгаш оон дугайында документалдыг кинонуң автору Евгений Иванович бистиң Енисейивисти Тожудан эгелээш, Соңгу Дошту далайга чедир бижээш, ол очеригин «Огонек» журналга парлаткан.

А А. И. Аджубей Тывага чоруп чорда, ону кым-даа билбес, оон ат-сураа алгываан турган. Ынчан улуг журналист-даа эвес, оон туржук, Хрущевтуң күдээзи-даа турбаан мен деп, баштактаныр чораан. Кажан Москвага Алексей Иванович-ле ужуражылы тургаш, оон очерктерин тыва дылче очулдургаш, «Сылдысчыгаш» солунга парладып турганымны чугаалаан мен. Ылаңгыя оон «Оттуг трактерист» деп очериги бир-ле тыва өөредилге помунга үнген. Ында алдарлыг тракторист Петр Дьяковту бижип турар чүве. Совет Эвилелинге коллективизация үезинде аңаа удурланган чудурук байлар тракторист Петяны дүне када туткаш, кырынче бензин кутказ орттедипкеш, чарыш каан черинче октапканнар. Оон мага-боду, дээрде ушкан комета дег, чалбыышталып турган. Ынчалза-даа от шыпкан тракторист дириг артып калган. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынынга база маадырлыбиле киришкен. Ол дугайын А. Аджубей бижээн. Сөөлүнде Алексей Иванович «Известия» солуннуң редактору болу берген, шыырак дээн совет журналист чораан. Оон дугайында журналистер аразынга мындыг баштак чугаа база тыпты берген: «Не имей сто рублей, а женись, как Аджубей». А дөмги ол Петр Дьяковтуң дугайын сураглыг шүлүкчү Михаил Молчанов база бижээн, ол чогаал мырыңай улустуң ыры апарган, ону ам-даа дыңнагылаар-дыр мен. Оон баштайгы строфазы мындыг чүве:

По дороге ли, по тракту ли,
Все равно нам с тобой по пути.
Прокати нас, Петруша, на тракторе
До околицы нас прокати.

Мындыг хевирлиг, мен бодаарымга, тыва журналистиканың төөгүзү солун болдур ийин. Оон дугайында кандидат минимум бижиир деп турганым үндезинниг үүл чүве. Ону күүсетпейн барганымга чамдыкта хомудаардаа мен. Ынчала-даа ол ажылды өске кижи күүседип каан. Ол кижи болза, чогаалчы, эртемдеп Екатерина Дуктуг-боловна Танова-дыр. Мээң ылдыртына берген черимге ол ылдыртынмайн барган. Чүге дээрге Екатерина Дуктуг-ооловна бичиизинде Кызылдың № 2 школазынга немец дыл өөренип турган болган, оон ыңай Туран ортумак школазынга немец дылды боду шуут башкылап турган Маңаа немей чүүү чугаалаарыл дээр болза, Москвага өөренип турган, ол немец кыс эштиг турган дээр чораан. Өске дылды шиңгээдип алырынга бо база дөмек болган. Бо бүгү-даа капчаар, эң кол чүве болза, быжыг хереженчи характериниң күжү-дүр ийин.

Маңаа эгезинде айытканым «демир чугаадан» эгелээш, бо хүннерге чедир тыва журналистиканың төөгүзү долузуубиле коптартынган дээр болза, шыңга дүүшпейн баар. Тыва журналистиканың төөгүзү бисте ам-даа «аңдартынмаан кур чер» болуп турар. Ол «чүм харлап» аныяктар кылаштажы бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

СҮМЕЛЭЭН

Тес-Хем кожуун чагыргазы адырлар аайы-биле специалистери-биле О. Шынаа суурга кээп, сумунуң удуртукчулары, актив-биле ужуражылга эрттирген. Аңаа сентябрь 12-де Президентиниң эрттиргени селектор хуралының эрткениниң дугайын таныштырган болгаш ниити Россияда база Тывада экономиктиг кризистиң байдалынга допчузу-биле тайылбыр берген. Сентябрь 11-де Чазак хуралынга хүлээп алган 13 доктаалдарның угказын бөлүктер аайы-биле чугаалап берген. Кризистен үнериниң бүгү-ле аргаларын тывар. Ундарап, сагыш-сеткил дүвүрээзинин болдуруп, салдынып, эзин-херекчок чугааларга, үзелдерге алыспайн, боттуг хемчеглерни ап, кижилериниң бот-боттарының аразынга демниг, бүгү чүвеге курлавырлыг болурун сүмелээн.

Пенсия, пособие талазыбиле тайылбырны кожуунда пенсия фондузунуң даргазы Майдыр Зайцев допчузу-биле берген.

Кожуун даргаларындан айтырыглар хөй болган. Аңаа допчу харыыларны берип, бо берге кризисти ажып эртериниң бүгү-ле аргаларын сүмелээн. Суму чагырыкчызы А. Лакпа сөс ап, сумуда байдалды допчузу-биле берген: «Ye чеже даа берге болза, ажыл-агыйыыс бодунуу-биле чоруп турар. Кышка удур белеткелдер дугайы. Септелге, одаар (хөмүр 100 т.) үүүлдүң курлавыры, бөдүүн мал чеминиң белеткел темпизи оожум-даа бол, кылдынып турар.

Кылдынмайн турар үүүлдер база бар. Совхоз сигненни 60 хире тоннаны белеткээн. Бо чайын хой чуулдазын чоруттаан. Эрткен кыжын база кодур коданнаттурган, ам база кодур нептерезе хөңнү-ле. Бо талазыбиле чугаалап, сүмелеп турган чүве. Күүселдези чок.

Маадыр-оол ТУЛУШ.

КҮСТҮҢ АДАК КАРА ЫТ АЙЫ

Ноябрь 3 (14), вторник. 2 кара меңгилиг, демир олуттуг көк пар хүнү.

Садыг-саарылга кылырынга, ырак-узак оруктарже аттанырынга, көжер-дүжериңге, келин алырынга таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, эдисеви көвүдээр, малдың дүктүлендизин дыраарга, ниитизи-биле долу, эки болур.

Эм хоюдарын, төрел-дөргүл болурун, кижиден чүве алырын шеглээр.

Ноябрь 4 (15), среда. 1 ак меңгилиг, октаргай олуттуг көксүмээр тоолай хүнү.

Ай бүрүзүнүң бо хүнү Бурган башкының хүнү. Буянныг үүле кылырга, оон дээштин чүс катап улгадыр, а кара сагыштыг, өш-өжээнниг херектер кылырга, ону кылган кижиге тергиин багай, бак сагыш башка халдаар дээни ышкаш.

Баш дүгү таартырга, өлчей-кежиктиг, малдың дүктүлендизин дыраарга, кодан эззинге эки.

Хурал-чыыш эрттирерин, келин алырын, көжер-дүжерин, куда-дой дүжүрерин шеглээр.

Ноябрь 5 (16), четверг. 9 кызыл меңгилиг, суг олуттуг кызыл улу хүнү.

Эң-не чугула ажыл-херектер бүдүрериңге, садыг-саарылгага, куда-дой дүжүреринге, бурганга тейлээриңге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, аарыыр, малдың дүк-түлендизин дыраарга, дүгүнүң өнчүзүнү дески, чараш болур.

Ырак-узак чер чоруурундан, мөчээн кижи үүле-хереэн кылырындан, ине-биле шиштедип эмнедириндан, ханнадырындан дадагалзаар.

Ноябрь 6 (18), пятница. 8 ак меңгилиг, даг олуттуг кыскыл чылан хүнү.

Буянныг үүле бүдүрериңге, хөреңги ажыдарынга, этсеп бүдүрериңге, көжер-дүжериңге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, малга каражалыг, малдың дүктүлендизин дыраарга, тайбың чаагай болур.

Ырак-узак орук чоруурундан, куда-дой дүжүреринден, келин алырындан, мөчээн кижи үүле-хереэ кылырындан дадагалзаар.

Ноябрь 7 (19), суббота. 7 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг сарыг аът хүнү.

Сүмележириңге, аалчы чалаарынга, ырак-узак орукче аттанырынга, эм-таң хүлээп ижериңге, эмнелгеге аарыгны эмнедип эгелээриңге, кааталга хеп кедериңге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, эки эш-биле эдержир, малдың дүк-түлендизин дыраарга, малдан каража болур.

Орнукшудулга кылырын, көжер-дүжерин, келин алырын шеглээр.

Ноябрь 8 (20), воскресенье. 6 ак меңгилиг, хей-салгын олуттуг саргыл хой хүнү.

Кара ыт айынга хой хүнү удур болганда, чугула ажылхеректерни бүдүрерин шеглээр.

Баш дүгү таартырга, аштап-суксаар, малдың дүктүлендизин дыраарга, малдың төлү көвүдээр.

Келин алырын, орнукшудулганы, хеп быжарын, ырак-узак орукче аттанырын, көжер-дүжерин, ханнадырын, ине-биле шиштедип эмненирин шеглээр.

Ноябрь 9 (21), понедельник. 5 сарыг меңгилиг, от олуттуг ак мечи хүнү.

Ырак-узак орукче аттанырынга, бурганга тейлээриңге, кежик-хайыра чалап алырынга, хөреңги ажыдарынга, келин алырынга, хей-аът киискидериңге, кааталга эдилээриңге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, аарыыр, малдың дүк-түлендизин дыраарга, мал-маганга аарыг тыптыр.

Арга-сүме солчурун, алгыш-кыыш кылырын, чаргы-чаалы үндүрерин шеглээр.

Ноябрь 10 (22), вторник. 4 ногаан меңгилиг, довурак олуттуг аккыр дагаа хүнү.

Эң-не чугула ажыл-херектер бүдүрериңге, кежик чалаарынга, хеп быжарынга, келин алырынга, эм-таң ижип, хүлээп алырынга, аарыгны эмнедириңге, хей-аът киискидериңге таарымчалыг хүн.

Баш дүгү таартырга, аъшчем тыптыр, малдың дүктүлендизин дыраарга, малманга аарыг тыптыр.

Өскээр көжери, эт-сеп дашкаар үндүрери (кижээ бээри), куда-дой дүжүрери шеглелдиг.

Ноябрь 11 (23), среда. 3 көк меңгилиг, демир олуттуг кара ыт хүнү.

Чугула ажыл-херектер эгелээриңге, бүгү-ле багай үүлдерни үзе базарырынга, эм-таң ижип, хүлээп алырынга, аарыгны эмнедип эгелээриңге, ырак-узак оруктарже аттанырынга таарымчалыг эки хүн.

Баш дүгү таартырга, аъш-чем, суксун элбээр, малдың дүк-түлендзин дыраарга, мал-маганга дыка эки.

Садыг-саарылгага, кудук казарынга, көжер-дүжериңге, сүмележириңге хирелиг хүн.

БУЯННЫГ САЛЫМ-ЧАЯАН

Тыва кижилер аразында онзагай салым-чаяанныг улустар ховар эвес. Оларның чамдыктары бүгү чонга билдингир, оларны чону улуг хүндүткел-биле чоргаарланып, адап чоруур. Чогум чонда ат-сураа амдыызында арай тараваан, ынчалза-даа бодунуң кайгамчык салым-чаяаны-биле чонунга буянныг дузазын чедирип чоруур кижилер база эвээш эвес. Бо удаада ындыгларның бирээзи — Тандының Кочетово суурда чурттап орар болза-даа, Тыва Республикада хамнарның «Дүңгүр» ниитилелинге кээп ажылдап турар Дадар-оол Канчыырович Ооржак-биле номчукчуларны таныштырайн.

Элээн ye иштинде хайгаарап, чоок таныжып болгаш чугаалажып келиримге, Дадар-оол Канчыырович хөй талалыг салым-чаяанныг кижи болду. Кандыг-даа диириг амытан бүрүзүнде долгандыр тускай энергетиктиг шөл (биополе) бар дээрзин эртем шагда-ла бадыткаан. Бир эвес кижиге хамаарыштыр алыр болза, ол онзагай энергетиктиг хаяаны аура деп адап турар. Кижи бүрүзүнүң ауразы азы хаяазы өскелерге дөмейлешпес, тускай өөнерлиг. Ынчангаш кижиниң ауразының өөнерин көрүп турган, оон мага-бодунуң кадыкшыл байдалын сагыш-сеткилиниң байлаан тодарадып болур. Кижилериниң биоэнергетиктиг шөлүн азы ауразын эскерип билиптер улустарның салым-чаяаны төрүмелинден болур дээрзи чугаажок. Чогум-на ындыг салым-чаяанныг кижилернин бирээзи — Дадар-оол Канчыырович Ооржак.

Оон чугаазы-биле алырга, кижиниң ауразының өөнери — оон сагыш-сеткилиниң хөөнүнден кол хамааржыр. Бир эвес кижиниң сагыш-сеткили арыг сергек болгаш өөрүшкүлүг болза, оон ауразы чырык өөнүг болур. А бир эвес кижи муңгарап азы аарып, ажыг-шүжүгге алзыр болза, оон хаяазынга караңгы өөнер колдай бээр. База-ла ол ышкаш, өскелерге багай сеткил азы адааргал аураның өөнүн карартыр. Амыдырал кадыг-берге апарган ылаңгыя бо үеде, кижилериниң хөй кезиниң энергетиктиг хаяазы караңгылап турары таварылга эвес. Ынчангаш дуза дилеп кээп турар кижилериниң эге баштай-ла ол энергетиктиг шөлүн арыглап, дескилеп таарары чугула. Ол ажылды экстрасенс кижи бодунуң холдарының тускай энергиязы-биле кылыр. Маңаа хамаарыштыр Дадар-оол Канчыырович аңаа кирген улустуң караңгы энергетиказының канчап тыптып келгенин, ону канчаар арыглаарын тайылбырлап көргүстү. Моон алгаш көөрге, кижилериниң хөй нуруузунуң аарып-аржып азы үүдереп чоруурунун, ажыл-хереэниң аайлашпазының кол-ла чылдагааннары: арага-дары, аас-дыл, өскелерге багай сеткили болур чорду.

Улустарның ылаңгыя, хоочураан аарыгларын тодарадырда, кижиниң энергетиктиг хереллериниң үнер төптери болур — чакралар деп адаар точкаларның хаяазын хынаар апаар. Борта Дадар-оол Канчыырович-ниң ылаңгыя, кижиниң иштики органнарының аарыгларын шын тып, тодарадып турганын көрдүм. Харын-даа чамдык улустуң бүүрегинде каш даш барын безин тодарадып турары кайгамчык. Аңаа эмнедип турган бодумнуң чоок кижилеримнин чугаазы-биле, Дадар-оол Канчыыровичиниң илереткени-биле эмчилеринин рентген дамчыштыр салган диагнозу дүгжүп турар. Оон бодалы-биле алырга, дыка хөй аарыгларны кезиишкин азы эм-таң ажыглавайн, үүгле энергетиктиг арга-биле экиртир эмнеп болур. Ол шынаала, ындыг дээрзин, аңаа эмнедип турган дыка хөй улустар бадыткап турарлар.

Оон аңгыда, Дадар-оол Канчыыровичиниң бодун төлептиг алдынып билирин, аңаа келген кижилер-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билирин база эскердим. Оон өөнүң ээзи — Зоя Норбуевна чурагай эртеминге шыырак мергежээн, башкылап чораан, ам өөнүң ээзиниң буянныг ажыл-үүлезинге демнежип чоруур. Олар бот-боттарын болур-чогууру-биле немеп турар улустар-дыр деп билдим. Зоя Норбуевна-биле чугаалажырымга, Дадар-оол Канчыырович аксыдумчуундан хан аттыгар, ол ышкаш мунчулун, чартыктаан каш-даа кижини эмнеп экирткен болду. Эм оттарны чүгле ажыглаарын эвес, а оларны чыыр үезин болгаш белеткээрин олар кайызыдаа эки билир.

Сөөлгү үелерде Дадар-оол Канчыырович хамнарның «Дүңгүр» ниитилелинде ажылдап келбейн тур. Ye-шагның болгаш акша-төериктиң бергедээн бо үезинде Кызыл-биле аргыжары элээн нарын апарганы чугаажок. Оон-биле чергелештир, чогум «Дүңгүр» ниитилелинде оларның доктаамал ажылдаар тускай орээл-савазы база чок хире чорду. Ынчангаш бо кыска үүүлүмүн түңнелинде, бо кайгамчык хөй талалыг салым-чаяанныг өг-бүлеге улус чонунга бо кадыг-берге үеде буянныг дузазын чедиреринбиле таарымчалыг байдалдардан тургузуп бээрин республиканың «Дүңгүр» ниитилелинден номчукчуларның мурнундан дилеп каайн.

Алексей ТӘВЕК.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим, ынак ававыс **Бичен Кыргысовна ОНДАР** ноябрь 7-де 50 харлаар.

Ававыс үр ye иштинде башкылап ажылдап чоруур. Ававыс омак-сергек, чурталгага ынак кижи.

Ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды база ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни күзедивис.

Дараазында одуругларны ававыска бараалгаттывыс:

Даглар, хемнер шыва алган
Тыва чуртка төрүттүнген авам сеңээ
Черниң бар-ла чечектерин
Сеңээ сунуп, өргүп тур бис, эргим авай.

Уругларындан, өөнүң ээзинден.

Күш-ажылдың хоочуну, «Россияның улус өөредилгезиниң тергиини», дээди категорияның башкызы, бистиң эргим хүндүлүг башкывыс **Ховен Шурженеевна ООРЖАК** ноябрь 7-де 60 харлаар. Башкывыстың юбилейин таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, амыдырал-чурталгазынга аас-кежикти база каң дег кадыкшылды сеткиливистиң ханызындан күзедивис.

Кызылда чурттап, ажылдап чоруур өөреникчилери Светлана ООРЖАК, Наталья ЮША.

ШКОЛАҢАР ЧАЛАП ТУР

1998 чылдың ноябрь 14-те, 10 шакта, Чеди-Хөл кожуунунуң Ак-Тал ортумак школазының 60 харлаанынга тураскааткан юбилей-марафон эртер.

Ол школага ажылдап чораан башкыларны, ажылчыннарны, доозукчуларны, күзелдиг чонувусту чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

БАЖЫҢ ЭЭЛЕРИНГЕ СҮМЕЛЕР

● **СОГУНА.** Үр шыгжаар дизе, ыяк кургадыр, мойнунда кылын карттыг болза, дүдээнде, даштыкы карты чарлып, үрелгенде ылгап каантар. Согуна хей болза, көзенек карактыг делгиирге 20-30 см кылын кыдыр чада төгер. 25-30 кг кирер ыяш хааржакка шыгжап болур. Согуна эвээш болза, чаш ышкаш орээш, ханага азып алыр, орээлдин температура чылыы 18-22 градустан ашпас ужурлуг. Подвалга чылыг, соогу 1-2 градус болур черге хааржакка, шоодайга, корзинага шыгжап болур.

● **КОШ-СОГУНА (ЧЕСНОК).** Ыяк ылгааш, кургадыр. Дашты үрелбээн, кош-согунаны 30-40 бөрбакты чаш ышкаш өрээш, девиир адаанга азы салгынныг өске-даа орээлге долузу-биле кургыже азар. Чылыг, соогу 2 градус кургаг орээлге шыгжаар. Хааржакка, корзинага кылыны 15-20 см кылдыр төккеш, шыгжап болур.

● **РЕДЬКА, РЕПА, БРЮКВА.** 1-2 градус чылыг температуралыг подвалга кыр-кырынга чыыт салып, шыгжаар. Агаарның шыгы 90 хуу турарын сагыыры күзенчиг.

● **СВЕКЛА.** Кургаткаш, 5-6 градус хире сооткан соонда, подвалга 40-50 см кылын кылдыр чыыр, хааржакка шыгжаарда дазылдарын иштин талазынче углуг салыр. Адаанга 5-6 см кылын элезин төгер. Температура улгадыр пзиир болза, дазылы дыка кургаар, үр шыгжаар аргазын чидирер. Агаарның шыгы 85-90 хуу турары чугула. Свекланы чурттап турар өрээлдинге 2-3 ай иштинде шыгжап болур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Алыгжы Саая, Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторның орлакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже болгаар: 3-14-94, 3-57-92

КЕЛИШТЕР: Пинчулелолигиктиг киздер — 3-39-15

Медээлер албаны — 3-34-98

Бухгалтерия — 3-41-16

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап үвер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 130.

Солун Россия Федерациязының Чаңалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуждулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиге бүр